

RUMANTSCH

FACTS & FIGURES

Concept e text:

Manfred Gross, Lia Rumantscha

Collavuraziun redacziunala:

Ivo Berther/Servetsch da translaziun dal GR (p. 40–45); Anna-Alice Dazzi Gross; Werner Carigiet (p. 52–55); Bernard Cathomas; Jean-Jacques Furer (p. 8/ill., 11, 24–27, 31–34); Hans Goebel (p. 13–14); Daniel Telli; Radio Rumantsch (p. 67–70); Institut dal Dicziunari Rumantsch Grischun (p. 100–101)

Lectorat:

Gion-Giachen Furer

Translaziun en rumantsch:

Daniel Telli

Cartas:

Lia Rumantscha, Cuira; Hatrick SA, Domat (p. 8, 12, 14, 16, 23, 88)

Illustraziuns:

ANR (p. 66); E Caduff, LQ (p. 7); S. Haas, Cuira (p. 72, 96); Keystone (p. 94); Lia Rumantscha, Cuira; J. F. Pajarola, Cazas (p. 75, san.); Viafier retica, Cuira (p. 81); RTR (p. 67, 68); M. Sauter (p. 90); A. E. Wieser (p. 33)

Cuverta:

APART CAV GMBH, Turitg

Concepziun, cumposiziun ed impaginaziun:

Fotosatz Graf, Cuira

Exposiziun, stampa ed equipament:

Südostschweiz Print AG, Cuira

Questa publicaziun sa basa sin scrittiras, artitgels e rapports tenor la bibliografia allegada als singuls chapitels sco er sin artitgels da gasetta. L'entira brochura è accessibla sin la homepage da la Lia Rumantscha (www.liarumantscha.ch).

La Lia Rumantscha engrazia da cor a tuttas infurmantas ed a tuts infurmants surmenziunads, oravant tut a Gion-Giachen Furer, Roveredo, per la lectura exacta da l'entir text e per ils cussegl e las propostas apprezzadas.

© 2004 Lia Rumantscha, Cuira, segunda ediziun repassada ed actualisada

Tuts ils dretgs riservads

ISBN 3-03900-033-0

RUMANTSCH

FACTS & FIGURES

Editorial	7
Minoritads linguisticas en Europa	8
Las linguas romanas en Europa	12
Genealogia da las linguas romanas	13
«Retorumantsch» – «rumantsch» – «rumantsch dal Grischun»	13
Il rumantsch sco lingua independenta	14
Cronica dal rumantsch	16
Geografia linguistica	23
La Svizra quadrilingua	23
Il chantun Grischun triling	25
Il territori linguistic rumantsch	27
Exempels da texts	29
Differenzas foneticas	30
Situaziun actuala dal rumantsch	31
Midas economicas e svilup demographic	31
Il tudestg ed autras linguas avanza	35
Motivs per la regressiun dal rumantsch	36
Bilinguitad ed integraziun linguistica	37
Situaziun giuridica dal rumantsch	38
Al nivel federal	38
Al nivel chantunal	40
Mesiras politicas per il mantegniment dal rumantsch	45
Al nivel federal	45
Al nivel chantunal	45
Domenas d’adiever dal rumantsch	48
Scola	48
Da la scolina a l’universidad	48
Tip da scola cun rumantsch sco lingua d’instrucziun (scola RLI)	52
Emprovas da scola bilingua	56
Instrucziun da linguas estras al stgalim primar e superiur	56
Il center didactic online da la CGL	57
«Valischa per emprender da leger» per la Surselva	57
Dretg	58
Nivel federal e chantunal	58
Nivel communal	58
Nivel da scola	58
Nivel giuridic	59
Meds da massa	59
Cultura	60
Nums locals, nums da circuls e da vischnanca	60
Persunas privatas	60

Administraziun e servetsch public	61
Al nivel federal	61
Al nivel chantunal	62
Al nivel regiunal	62
Meds da massa	64
Pressa e publicaziuns	64
Radio e televisiun	67
Internet, videos, telefonins	70
Cultura	71
Litteratura	71
Cudeschs per uffants e giuvenils, paraulas e comics	74
Musica e chant	75
Teater, film	76
Cabaret	76
Occurrenz culturalas	77
Activitads ed instituziuns culturalas	77
Bibliotecas e librarías	78
Usits rumantschs	79
Vita economica e sociala	81
Curs da lingua e scolaziun supplementara	82
Curs da lingua da stad	82
Scolaziun da creschids	82
Integraziun linguistica	83
Curs da rumantsch ordaifer il Grischun	83
Societads rumantschas e grischunas en Svizra	83
La Lia Rumantscha e sias uniuns affiliadas	84
Intent e finamira da la Lia Rumantscha	84
Uniuns affiliadas	84
Servetschs	85
Program d'activitad	86
Planisaziun linguistica e politica da promoziun da la lingua	87
Concept strategic 2003–2008	88
Meds finanziaus	89
Rumantsch grischun – lingua da scrittura unificgada	92
Structura linguistica	92
Diever dal rumantsch grischun	93
Derasaziun ed acceptanza	95
Il rumantsch grischun en il context europeic	99
Il Dicziunari Rumantsch Grischun – il tesaurus da la lingua rumantscha	100
Enstagl d'in epilog	102

Minoritads linguisticas sumeglian sistems ecologicis sensibels che reageschan sin las pli pitschnas midadas. La minoritad linguistica rumantscha na fa qua nagin'excepciun. Cun ses bundant 60'000 pledaders e pledadras avess ella senza problems piazza en in stadion da ballape da grondezza mesauna. Integrada en las valladas dal chantun Grischun, circumdada da tuttas varts da gruppas linguisticas pli grondas e pli pussantas, senza retroterra linguistica, maina ella dapi millennis ina vita plitost malcumadaivla.

L'isolaziunisssem regional en consequenza da circumstanzas istoricas, geograficas, politicas e confessionalas ha dividì la Rumantschia, geograficamain anc coerenta

fin en il 19avel tschientaner, en pliras inslas linguisticas ed ha impedì fin oz il svilup d'in sentiment d'identitad communabel. I na dat pia gnanc ina «Rumantschia» en il vair senn dal pled, mabain tschintg differentas gruppas linguisticas il pli savens introvertidas che dechantan dapi tschientaners en tutta cuntentezza lur dialects ed idioms, fermamain persuadidas ch'in spiert da cuminanza, exprimi tras muments sco ina lingua da scrittira cuminaivla, saja in luxus.

La Lia Rumantscha, fundada il 1919 sco unìun da tetg per promover la lingua e cultura rumantscha, sa stenta tranter auter da reunir las forzas isoladas e da cumbatter ensemen cun las uniuns regionalas e surregionalas cunter la dissoluziun imminente (vul dir: cunter la germanisaziun) dal territori linguistic rumantsch. I sa tracta da motivar las Rumantschas ed ils Rumantschs da s'engaschar per lur lingua, da far diever dal dretg da leger e scriver lur atgna lingua, d'applitgar quella en furma discurrida e scritta en las pli bleras domenas pussaivel. Per quest intent dovri tant la promoziun e la tgira dals dialects e dals idioms sco er la derasaziun da la lingua da scrittira cuminaivla, il rumantsch grischun, che po a la fin finala sulettamain garantir la preschientscha generala dal rumantsch en tut ils secturs da la vita da mintgadi.

La basa giuridica ch'exista actualmain per il rumantsch en Svizra è sa chapescha la premissa per ina politica linguistica sistematica ed effizienta. Leschas decretadas per promover linguas main derasadas pon però mo avair in effect, sche las pledadras ed ils pledaders sezs èn pronts da contribuir lur part al mantegniment da lur lingua. Els ston esser disposts da surmuntar cunfins e da renunziar – almain per part – a lur agens interess en favur d'ina ferma unitad interregionala.

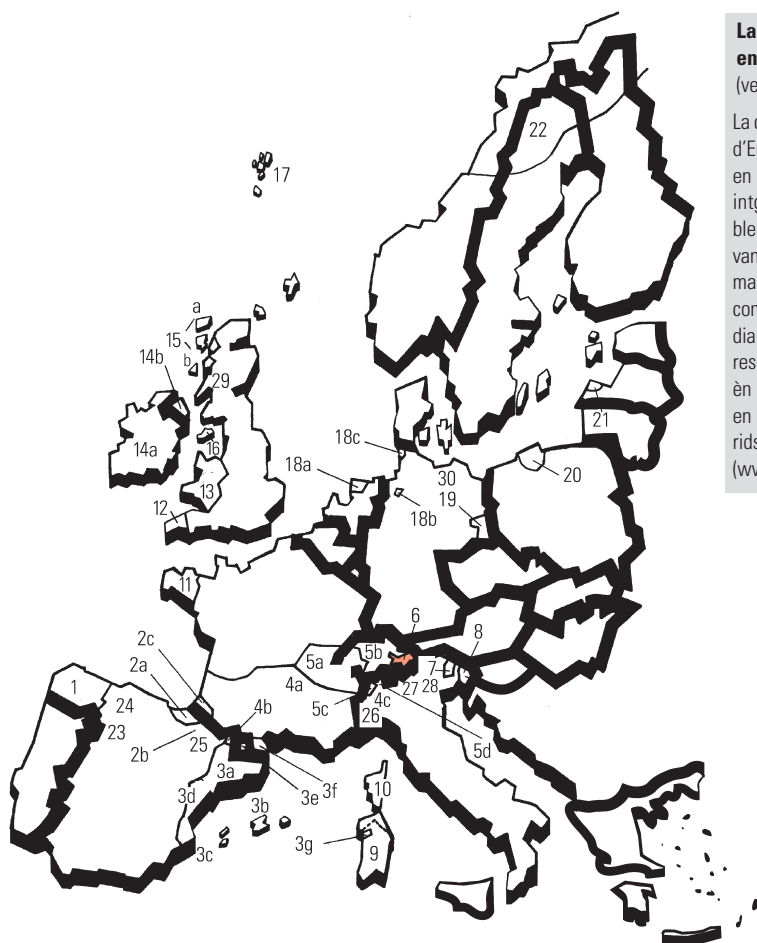
Il rumantsch è ina da las linguas periclitadas da l'Europa. Statisticamain stuess el sparir en paucs decennis da la charta linguistica da la Svizra. Ma ins sa ch'igl è grev da far prognosas davart svilups linguisticas. Uschia han ins preditg la mort dal rumantsch gia per l'emprima mesadad dal 20avel tschientaner. Ina prognosa che, per fortuna, nun è sa confermada fin oz. Uschè ditg che las Rumantschas ed ils Rumantschs èn conscients da la valur da lur lingua, uschè ditg ch'els han la voluntad da tgirar e duvrar ella en il mintgadi, uschè ditg vegn questa lingua a viver e prosperar.

Manfred Gross

Minoritads linguisticas en Europa

En l'Uniun europeica datti passa 100 linguas autoctonas, che vegnan duvradas en la vita da mintgadi. Da quellas èn mo 20 linguas da lavur uffizialas da l'UE: danais, tudestg, englais, eston, finlandais, franzos, grec, leton, lituan, maltes, ollandais, polac, portugais, slovac, sloven, spagnol, svedais, talian, tschec ed ungarais. Mintgina da quellas linguas è era lingua uffiziala dad in u da plirs dals 25 stadis commembers da l'UE. Dals 450 milliuns burgais e burgaisas da l'Uniun europeica discurren 100 milliuns in'otra lingua che quella uffiziala dal stadi commember, bunamain mintga settavel burgais da l'Uniun appartegna ad ina minoritad linguistica. Questas «linguas main derasadas» vegnan repartidas en tschintg categorias pli grondas:

Las linguas periclitadas en l'Europa

(vesair legenda pagina 10/11)

La charta preschenta las linguas d'Europa pli u main periclitadas en lur intschesch tradiziunal ed intginas autras linguas che blers dals utilisaders pertschavian sco linguas independentas, ma che vegnan generalmain consideradas e tractadas sco dialects d'ina outra lingua. Betg resguardadas en questa charta èn las linguas main derasadas en ils stadis osteuropeics, adeids a l'UE dapi l'onn 2004. (www.eurominority.org.)

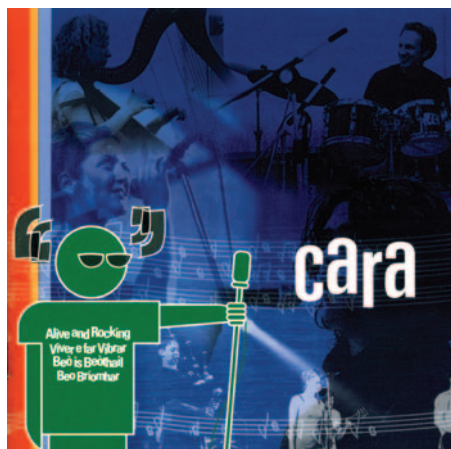
- Las linguas naziunalas da dus pitschens pajais commembers da l'UE che n'èn betg linguas da lavur uffizialas da l'Uniun: l'irlandais ed il luxemburgais.
- Las linguas da communitads preschentadas en in unic stadi commember da l'UE, sco il breton en Frantscha, il furlan ed il sard en Italia, il kimric en Gronda Bretagna.
- Las linguas da communitads preschentadas en dus u plirs stadis commembers da l'UE, sco il catalan en Spagna, en Frantscha ed en Italia, il basc en Frantscha ed en Spagna, l'occitan en Frantscha, en Italia ed en Spagna ed il sam en Finlanda ed en Svezia.
- Las linguas da communitads che represchentan ina minoritad en in stadi, ma ina maioritad en in auter, per exempel il tudestg en Belgia, il danais en Germania, il finlandais en Svezia ed il svedais en Finlanda.
- Linguas senza agen territori circumscrit che vegnan dentant discurrendas tradiziunalmain en in u plirs stadis, per exempel las linguas dals zagrenders e dals gidieus (romani, gidic, spagnol dals gidieus/ladino).

Il status, la promoziun e l'utilisaziun da las linguas main derasadas divergescha fermamain d'in stadi a l'auter. En confrunt cun las linguas principalas che vegnan duvradas regularmain en tut las domenas da la vita da mintgadi vegnan las linguas regiunalas u minoritaras savens ignoradas e schizunt marginalisadas.

La Convenziun europeica per la protecziun dals dretgs umans scumonda en l'art. 14 mintga discriminaziun a basa da l'appartegnientscha ad ina minoritad linguistica u etnica. Il 1992 ha il Cussegl d'Europa approvà la Charta europeica da las linguas regiunalas u minoritaras. Questa Charta ha principalmain en mira da mantegnair e promover la diversitad linguistica sco in dals elements ils pli prezios da la vita culturala europeica. Tenor definiziun resguarda però la Charta sulettamain quellas linguas che s'èn svilupadas en in process istoric e ch'èn periclitadas en lur existenza, qvd. las linguas regiunalas u minoritaras che vegnan discurrendas tradiziunalmain en ina tscherta regiun d'in dumber d'abitants inferior a quel dal rest da la populaziun dal stadi. Ella escluda pia tant ils dialects da las linguas uffizialas sco era las linguas dals immigrants.

L'applicaziun da la plipart da las mesiras da protecziun e da promoziun sa limitescha a la regiun linguistica originara. Tenor la Charta è er il dumber da quels che discurran ina lingua minoritara in criteri che giustifitgescha l'applicaziun da tschertas mesiras da promoziun a l'exteriur dal territori linguistic tradiziunal. Mintga stadi (en Svizra mintga chantun) po decider sez a basa da sia situaziun specifica, qualas mesiras da protecziun ch'el vul prender per las singulas gruppas linguisticas.

Ils stadis d'Europa renconuschon e promovon adina dapli lur linguas regiunalas u minoritaras. La Spagna per exempel ha approvà il statut d'autonomia per ils Catalans; l'Italia ha accordà dretgs particulars a la Val d'Aosta da lingua franzosa ed a la regiun Trentino-Alto Adige; la Frantscha ha acceptà parzialmain l'instrucziun da las linguas regiunalas en scola. Sin iniziativa da represchentanants da las linguas minoritaras en il Parlament europeic ha l'Uniun europeica creà in «Biro per las linguas main derasadas». Quest biro ha gia realisà interessants projects a favur da la lingua bretona en Frantscha e dal furlan en Italia.

«Cara» (= ami): in product musical gaelic-rumantsch (dc), realisà sut l'egida dal British Council Switzerland en collavuraziun cun la Giuventetgna Rumantscha (GiuRu) e la Lia Rumantscha.

E la Svizra? Quella ademplescha gia las mesiras da proteziun e da promoziun pretendidas da la **Charta europeica da las linguas regionalas u minoritaras** (<http://conventions.coe.int/Treaty/ger/Treaties/Html/148.htm>). Il december 1997 ha la Svizra ratifitgà la Charta da las linguas. L'atun 1999 ha il Cussegl federal approvà in emprim, il december 2002 in segund rapport da la Svizra davart la realisaziun da la Charta da las linguas e suttames quels al Cussegl d'Europa per l'examinaziun. Ils rapports tractan aspects generals da l'applicaziun da la Charta ord optica da la Confederaziun e cuntengan contribuiziuns dals chantuns Grischun e Tessin che giogan ina rolla centrala en la realisaziun da la convenziun (http://www.kultur-schweiz.admin.ch/index_d.html).

La plurilinguitad svizra è garantida en la Constituziun federala dapi il 1848. Ils 20 da favrer 1938 è il rumantsch vegnì reconuschì sco lingua naziunala (dentant betg sco lingua uffiziala da la Confede-

raziun) sper il tudestg, il franzos ed il talian. Il mars 1996 ha il rumantsch obtegnì il status d'ina lingua semiuffiziala (cf. chap. «Situaziun giuridica dal rumantsch», p. 38) ed è vegnì mess parzialmain sin il medem stgalim sco las autras trais linguas uffizialas da la Svizra. L'artitgel da linguas 70 da la nova Constituziun federala (fin il 1999 art. 116) oblighescha la Confederaziun ed ils chantuns da s'engaschar en l'avegnir anc dapli per la proteziun ed il rinforzament da las minoritads linguisticas. A medem temp duai er vegnir promovida la plurilinguitad individuala che furma la basa per ina meglra cha-pientscha tranter las cuminanzas linguisticas svizas.

Linguas	Posiziun (regiun)	Posiziun (stadi)
1 Galizian	ferma	debla
2 Basc		
a Spagna (provinzas bascas)	ferma	debla
b Spagna (Navarra)	debla	debla
c Frantscha	debla	fitg debla
3 Catalan		
a Generalità	fitg ferma	rel. debla
b Balearas	fitg ferma	rel. debla
c Valencia	rel. ferma	rel. debla
d Aragonia	rel. debla	rel. debla
e Andorra	fitg ferma	fitg ferma
f Frantscha	debla	fitg debla
g Italia (Sardegna)	debla	fitg debla

Linguas	Posiziu (regiun)	Posiziu (stadi)
4 Occitan		
a Frantscha	debla	fitg debla
b Spagna (Val d'Aran)	ferma	debla
c Italia	debla	fitg debla
5 Francoprovenzal		
a Frantscha	fitg debla	fitg debla
b Svizra	(fitg) debla	fitg debla
c Italia (Val d'Aosta)	rel. ferma	fitg debla
d Italia (rest)	fitg debla	fitg debla
6 Rumantsch	ferma – fitg debla	teor. ferma, prat. rel. debla
7 Ladin dolomitan		debla
a Tirol dal sid	ferma	
b Trento	rel. debla	
c Belluno	fitg debla	
8 Friulan	rel. debla	fitg debla
9 Sard	debla	fitg debla
10 Cors	fitg debla	fitg debla
11 Breton	debla	fitg debla
12 Cornic	antruras svani, dapi il 1970 revitalisaziun (il 2002 ca. 1000 pledaders)	
13 Kimric	ferma	debla
14 Gaelic irlandais		
a Irlanda	rel. debla	teor. ferma, prat. rel. debla
b Irlanda dal nord	fitg debla	fitg debla
15 Gaelic scozais		fitg debla
a Hebridas	ferma	
b Autras regiuns	debla – rel. ferma	
16 Manx	fitg debla	teor. ferma, prat. fitg debla
17 Feroic	fitg debla	(DK) debla
18 Fris		
a Fris dal vest	ferma	debla
b Fris central	fitg debla	fitg debla
c Fris dal nord	rel. debla	fitg debla
19 Sorb	rel. ferma	debla
20 Caschub	rel. debla	fitg debla
21 Livic	fitg debla	fitg debla
22 Sam/lapon	rel. ferma	debla

Il status da lingua independenta vegn pretendi tranter auter per: 23 leonais, 24 bable (asturian), 25 aragonais, 26 piemontais, 27 lumbard, 28 venezian, 29 scots (englais da la Scozia), 30 tudestg bass.

La Romania («Orbis romanus») cumpiglia tut las regiuns conquistadas dals Romans a l'entschatta dal terz tschientaner suenter Cristus. Il latin popular dals schuldads, funcziunaris e commerziants romans è sa derasà e maschadà cun las linguas localas. Da quella maschaida èn naschidas en differents temps e sut diversas circumstanzas las sequentas linguas romanas: portugais, spagnol, catalan, aragonais, asturian, galician, occitan, franzos, francoprovenzal, retorumantsch (rumantsch, ladin dolomitan cun cadoric e comelic, furlan), talian, cors, sard, dalmat (ina lingua romana da la gruppa occidentala, sparida dapi il 1898) e rumen.

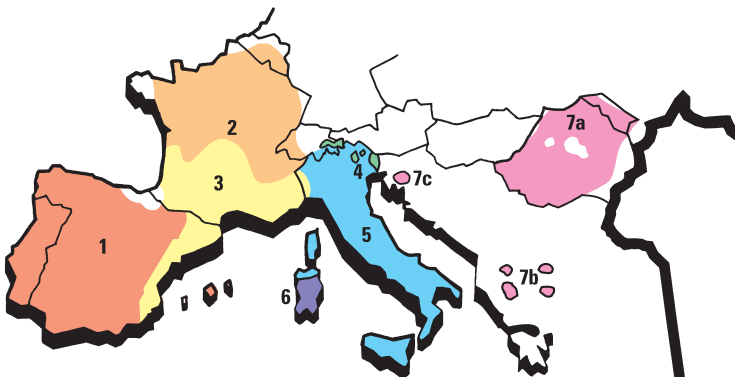
Sin basa dal grad da parentella po la Romania vegnir dividida en trais parts principalas:

a. Romania dal vest (Iberoromania, Galloromania, Retoromania ed Italia dal nord); **b. Romania da l'ost** (Italia centrala e meridionala, Dalmatia e Rumania); **c. Sardegna.**

La Romania a l'entschatta dal 3. tschientaner s. Cr.

- 1** Romania dal vest
- 2** Romania da l'ost
- 3** Sardegna
- 4** Regiuns romanisadas be per part

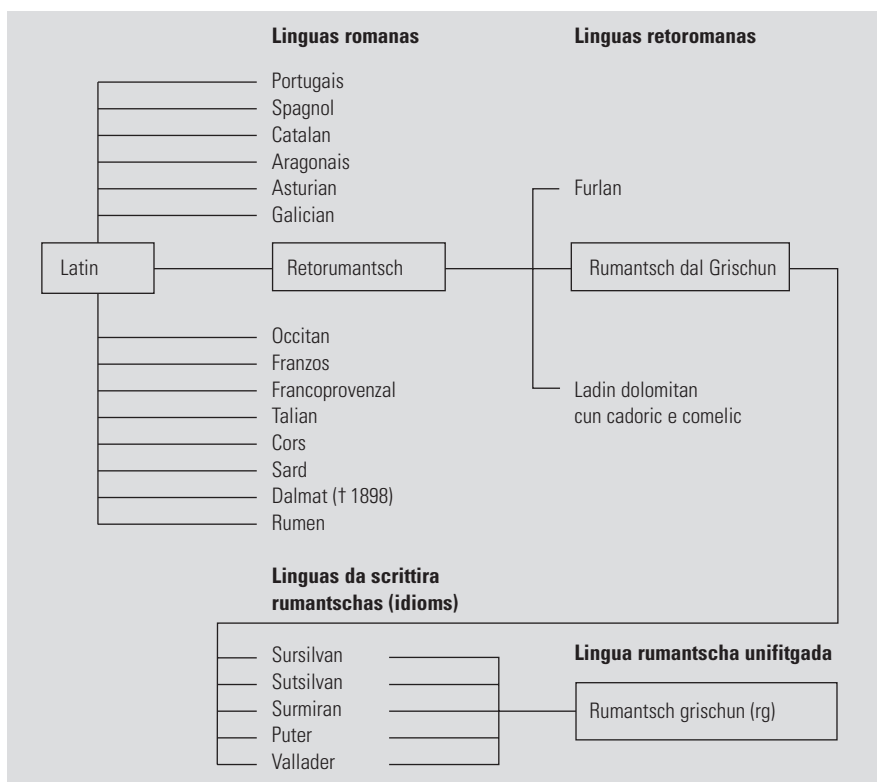
La Romania actuala

(tenor W. von Wartburg, La Fragmentacion..., p. 11)

- 1** Ibero-Roman
- 2** Gallo-Roman
- 3** Occitano-Roman
- 4-6** Italo-Roman
- 4** Retorumantsch
- 5** Talian
- 6** Sard
- 7** Balcano-Roman
- 7a** Dacorumen (Rumania e Moldavia)
- 7b** Arumen e meglenorumen
- 7c** Istrorumen

Genealogia da las linguas romanas

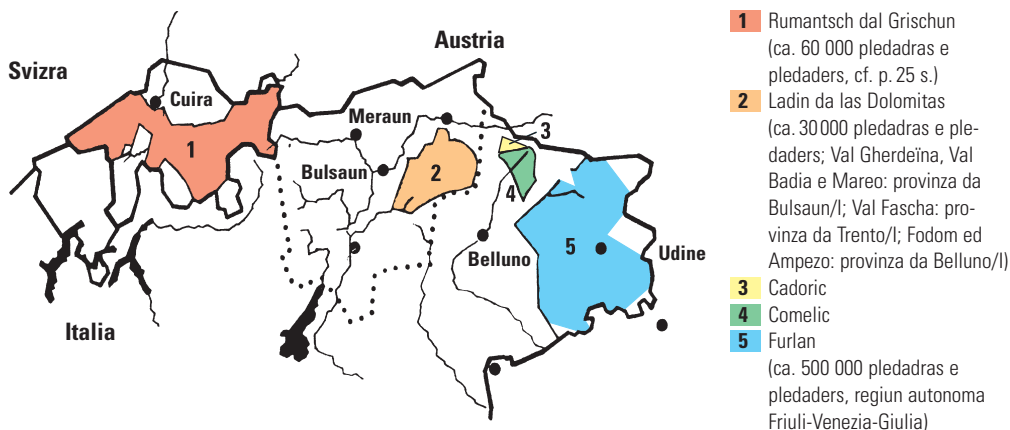
Dal Latin, la pitga complexa da la cultura grecoromana e cristiana, è sa sviluppada en il decurs dal temp e suenter midadas e substituziuns foneticas, morfologicas e sintacticis ina retscha da linguas romanas pli u main standardisadas e d'importanza regiunala, nazionala u transnazionala:

«Retorumantsch» – «rumantsch» – «rumantsch dal Grischun»

Il term «retorumantsch» ha duas muntadas essenzialas. En Svizra serva el – sper las expressiuns «rumantsch» u «rumantsch dal Grischun» – a numnar la segunda (sper il talian) lingua romana discurrenda en il chantun Grischun.

Dasperas ha il term «retorumantsch» dapi passa 100 onns ina muntada puramain scientifica ed è gist en quest adiever in sinonim dal term scientific talian «ladino». Cun quel vegn designada dapi il 1883 (Theodor Gartner) ina grupp linguistica («unità») che cumpiglia ils idioms rumantschs, discurrends en il Grischun, en las Dolomitas ed en il Friul. Questa definiziun da grupp, derasada gia il 1873 da Graziadio Isaia Ascoli, sa basa sin la fusiun («particular combinazione») dals territoris da derasaziun d'in dumber da characteristics (intra)linguisticas, determinadas a moda canonica dad Ascoli. Dapi ca.

- 1** Rumantsch dal Grischun (ca. 60 000 pledadras e pledaders, cf. p. 25 s.)
- 2** Ladin da las Dolomitas (ca. 30 000 pledadras e pledaders; Val Gherdeina, Val Badia e Mareo: provinza da Balsaun/I; Val Fascha: provinza da Trento/I; Fodom ed Ampezo: provinza da Belluno/I)
- 3** Cadoric
- 4** Comelic
- 5** Furlan (ca. 500 000 pledadras e pledaders, regiun autonoma Friuli-Venezia-Giulia)

il 1910 vegn questa teoria cumbattida u messa en dubi surtut da linguists talians per divers motifs (nazionalissem, politica dal «divide et impera», faussa interpretaziun semantica dal term «unità» sco «unifurmitad» enstagl da «gruppa», e.u.v.). Ord questa optica vegnan il rumantsch dal Grischun ed il ladin dolomitan resguardads sco roms conservativs dal lumbard resp. dal venezian, entant ch'il furlan survegn mintgatant schizunt il status d'ina lingua romana autonoma. Classificaziuns pli novas, realisadas cun instruments da la statistica linguistica (dialectometria) paran da confermar cumplainamain la correctezza da la definiziun dad Ascoli e da Gartner.

Il rumantsch sco lingua independenta

Gia enturn la mesadad dal 19avel tschientaner ha la scienza linguistica reconuschè l'indipendenza dal rumantsch. Tuttina hai dà adina puspè vuschs ed opiniuns che pretendevan il cuntrari. L'emprima protesta vehementa è vegnida exprimida da filologs talians durant l'emprima guerra mundiala. Lur tesa restrictiva e tendenziosa, tenor la quala il rumantsch saja simplamain in dialect da l'Italia dal nord, han romanists svizzers pudì refutar.

Per la dumonda, schebain il rumantsch saja in dialect talian u in'atgna lingua, n'è betg decisiva la distanza tranter ils dialects dal Grischun rumantsch e quels da l'Italia dal nord. Impurtanta è anzi l'dentitad dals Rumantschs grischuns che sa basa sin l'agen svilup istoric e cultural dal Grischun (Liver 1999, 22).

La tabella sin pagina 15 mussa ils tratgs cuminaivels e las differenzas d'insaquantas linguas romanas e l'originalitad dal rumantsch a l'intern da la Romania:

Rumantsch	Dolomitan	Furlan	Italian	Franzos	Spagnol	Portugais	Catalan	Rumen
dumengia schaner otg um emblidar chaussa tetg fraid a revair grazia bun di buna saira buna notg	domenia jené ot el, om desmentí cossa tet freit assevedei dilan bon di bona seira bona nuet	domenie genár vot omp dismenteá chosse cuviert fréd riviodisi (a bon) gracis bundi buinesere buinegnot	domenica gennaio otto uomo dimenticare cosa tetto freddo arrivederci grazie buon giorno buona sera buona notte	dimanche janvier huit homme oublier chose toit froid au revoir merci bonjour bonsoir bonne nuit	domingo enero ocho hombre olvidar cosa techo frío hasta luego gracias buenos días buenas tardes buenas noches	domingo janeiro oito homem esquecer coisa teto frio até logo obrigado bom dia boa tarde boa noite	diumenge gener vuit home oblidar cosa sostre fred fins aviat gràcies bon dia bona tarda bona nit	duminica ianuarie opt om uita lucru acoperis rece la revedere multumesc buna ziua buna seara noapte buna
baselgia cotschen mellen alv Bumaun Tschuncaisma	gliejjia cucen ghel blanch An Nuef Pasca de Mei	glesie ros ğâl blanc Prindalan Pasche di Mai	chiesa rosso giallo bianco Capodanno Pentecoste	église rouge jaune blanc Nouvel An Pentecôte	iglesia rojo amarillo blanco Año Nuevo Pentecostés	igreja vermelho amarelo branco Ano-Novo Pentecostes	església roig, vermell groc blanc Cap d'any Pentecosta	biserica roșu galben alb Anul Nou Rusalii

Litt: Lerclerc, J., Les grandes familles linguistiques du monde. Québec, Université Laval; www.ethnologue.com: Languages of the world; Decurtins, A., Das Rätoromanische und die Sprachforschung, in: Decurtins, Rätoromanisch, vol. 1, Romanica Raetica 8, Cuira 1993, 27–86; Goebel, H., Externe Sprachgeschichte des Rätoromanischen..., in: Ladinia 24–25 (2000–01), 199–249; Goebel, H., Methodische und wissenschaftliche Bemerkungen zum Diskussionskomplex «Unità ladina», in: Ladinia 14 (1990), 219–57; Goebel, H., Giovan Battista Pelegrini und Ascolis Methode der «Particolare combinate»..., in: Ladinia 23 (1999), 139–81; Haarmann, H., Kleines Lexikon der Sprachen, Verlag C. H. Beck, München 2001; Haarmann, H., Lexikon der untergegangenen Sprachen, Verlag C. H. Beck, München 2002; Holtus, G. et al. (Hrsg.), Lexikon der Romanistischen Linguistik, 8 Bde., Max Niemeyer, Tübingen 1988–2001; Liver, R., Rätoromanisch, Gunter Narr Verlag, Tübingen 1999 (mit Bibl.).

Temp	Eveniment istoric
15 a. Cr.	<p>Ils Romans conquistan il territori tranter las Alps reticas ed il Danubi. Fin enturn l'onn 400 s.Cr. vegn suttamessa la provinza Rezia, fundada dad els en questa regiun, ad ina romanisaziun intensiva: il latin popular dals schuldads, uffiziants e commerziants romans sa maschaida cun las linguas preromanas. Da questa maschaida nascha ina variante retica dal latin popular che sa sviluppa en in process da transfurmaziun fonetica e da differenziaziun linguistica plaun a plaun al rumantsch odiern.</p> <p>Ultra da numerus numts locals e da numts da cultura savain nus be pauc da la lingua dals abitants da las regiuns alpinas a l'epoca preromana. Ils Romans consideravan ils Rets (latin «Raeti») sco parents dals Etruscus che sajan fugids durant l'invasiun dals Celts en l'Italia dal nord da la planira dal Po en las Alps reticas.</p>
300 s. Cr.	<p>Durant la reorganisaziun da l'imperi roman vegn la provinza Rezia dividida en duas parts: las regiuns che furman oz la Svizra orientala ed ina part da la Svizra centrala, il Gischun, il Vnuost, il Vorarlberg e la gronda part dal Tirol appartegnevan a la Raetia prima cun la chapitala Curia Raetorum (Caira). La planira bavaraisa e svabaisa e la part set-entriunala dal Tirol furmavan la Raetia secunda cun la chapitala Augusta Vindelicorum (Augsburg). Il Cristianissem sa derasa.</p>
	<p>500 Declin da l'imperi roman. En sia pli gronda estensiun en il 5avel tschientaner s. Cr. cumpiglia la Retoromania in territori che s'extenda dal Danubi superior al Mar adriatic.</p> <p>536 La Raetia prima vegn suttamessa a l'Imperi francon en furma d'ina provinza ecclesiastica pli u main autonoma (Raetia Curiensis).</p> <p>806 Carl il Grond introducescha en la Rezia il sistem d'administraziun dals Frants. L'anterior preses retic cun sedia a Caira vegn remplazzà d'in cont tudestg. En las planiras da las vals sa domicilieschan nobels ed uffiziants da lingua materna tudestga (Lindenbauer et al. 1994, 45). Per consequenza sa fa il tudestg valair plaunsieu sco lingua administrativa. Il rumantsch na vegn strusch codifitgà.</p> <p>843 L'uvestgieu da Caira vegn separà da la diocesa da Milaun ed annexà a l'archuvestgieu da Magonza. La regiun s'orientescha qua tras definitivamain vers il nord e vegn exponida ad ina germanisaziun progressiva.</p> <p>5.–10. Jh. Dapi l'onn 496 coloniseschan numerusas gruppas d'Alemans il territori tranter il Lai da Constanza e las Alps glarunaisas. La germansiaziun succeda l'emprim be plaunsieu. Ulteriuras gruppas tudestgas (Alemans, Bavarais) conquistan il nordost da l'Italia e separan la Retoromania en trais gruppas linguisticas isoladas: il rumantsch dal Gischun, il ladin dolomitan ed il furian (vesair p. 14).</p>

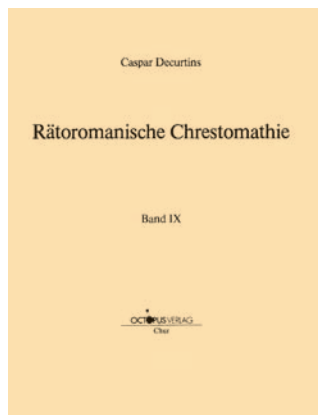
Temp	Eveniment istoric
9./10. Jh.	Il territori retoromantsch fa part dal reginavel resp. da l'Imperi tudestg. Signurs feudals e vasals alemans surpiglian la pussanza. Da quest temp datescha il pli vegl document scrit en rumantsch (ina prova da scrittira chattada a Würzburg).
11./12. Jh.	Da quest temp datescha l'uschenumnada Versiun interlineara da Nossadunnaun (translaziun tranter las lingias d'ina part d'ina pregia dal latin en rumantsch).
13./14. Jh.	Guaisers tudestgs che derivan dal Vallais Superior sa domiciliieschan en pliras valladas alpinas dal Grischun: Valragn, Val S. Pieder, Stussavgia, Avras, Sursaissa, Scantvetg, Partenz e Tavau.
14./15. Jh.	Il Grischun cumenzan a daventar politicamain independents. Il sistem feudal vegn abandonà en favur d'ina democrazia en furma da vischnancas e dretgiras autas autonomas. Questas vischnancas e dretgiras furman a partir dal 1471 la Republica da las Trais Lias.
15. Jh.	Il 1464 devastescha in incendi la citad da Cuira , il center principal da la regiun. Mastergnants da lingua tudestga reconstrueschan la citad che vegn silsuenter germanisada dal tuttafatg .
16./17. Jh.	Codificaziun dal rumantsch. Ina rolla decisiva en la creaziun da la lingua litterara rumantscha giogan la Refurma (punct da partenza en Engiadina'Ota) e la Cuntrarefurma sco er l'istorgia politica dal pajais (cf. chap. «Litteratura», p. 71 s.).
1794 – 1892	Per raschuns praticas era il tudestg fin qua la lingua uffiziala da la Republica da las Trais Lias. Dapi il 16avel tschientaner aveva la Dieta confermà repetidamain che las instanzas ed actas uffizialas stoppian esser redigidas en tudestg. Pir il 1794 ha ella renunzià a questa tradiziun ed ha proclamà la trilinguitad da las Trais Lias . Il 1803 entran las Trais Lias en la Confederaziun helvetica. Ellas furman dapi là il chantun Grischun. Er il Grischun è da bell'entschatta bainvulent envers il rumantsch ed il talian. Mintga deputà en il Cussegl grond po sa servir da sia lingua materna. Il texts uffizials vegnan redigids e derasads en tudestg, rumantsch e talian. Las Constituziuns chantunalas dal 1880 e dal 1892 renconuschan e garanteschan formalmain las trais linguas dal Grischun sco linguas chantunalas. Tut las trais linguas avevan damai da princip il medem status al nivel chantunal. Il chantun Grischun ha però empruvà en il 19avel tschientaner da germanisar ils Rumantschs.
19. Jh.	L'avertura da las regiuns alpinas tras vias e viafiers ed il grond svilup turistic mainan massas da persunas d'altres linguas en las valladas rumantschas. Il Rumantsch vesan en lur lingua materna in obstachel economic. Uschia s'impona plaun a plaun il tudestg en las scolas, baselgias e salas communalas dal territori rumantsch. La lingua e cultura rumantscha è fermamain periclitada. Diversas personalitads appelleschan la populaziun rumantscha da defender lur «vegl linguatg». Questa reacziun prepara la via a l'uschenumnada «renaschientscha retoromantscha»: il pievel rumantsch cumenza puspè a daventar conscient da la valur da l'atgna lingua materna.
1885 – 1921	Fundaziun da diversas societads per il mantegniment e la promozion da la lingua e cultura rumantscha (cf. chap. «Lia rumantscha...», p. 84 s.).
1919	Fundaziun da la «Lia Rumantscha» (LR) , l'organisiun da tetg da tut las societads linguistics e culturalas rumantschas (cf. chap. «Lia rumantscha...», p. 84 s.).

Temp	Eveniment istoric
1938	Il pievel svizzer ed ils chantuns renconuschan il rumantsch sco «lingua nazionala» svizra (cf. chap. «Situaziun giuridica dal rumantsch», p. 38).
1940–1980	Sensibilisaziun creschenta en favur dal rumantsch. Publicaziun da dicziunaris, grammaticas ed antologias. Installaziun da scolinas rumantschas. Cours d'integraziun per personas d'autras linguas. Lavurs scientificas. Bleras vischnancas rumantschas scrivan puspè lur num rumantsch enstagl dal num tudestg. Meds d'instrucziun e scolaziun da creschids. Sustegn dal teater popular e da la producziun litterara. Promoziun dal chant choral rumantsch. Lavurs davart il dretg da linguatg. Instanzas a la Confederaziun per obtegnair subsidis federals per la promoziun da lingua. Cudeschs per uffants e giuvenils. Instituziuns a l'exteriur dal territori rumantsch s'engaschan en favur dal rumantsch (Quarta Lingua, Stapferhaus, Pro Helvetia ed autras fundaziuns ed organizaziuns).
1979/80	Propostas per ina lescha chantunala da linguas a basa dal princip territorial. Diferentas expertisas giuridicas.
1980/81	La Lia rumantscha elavurescha in program detaglià per il mantegniment e la promoziun da la lingua e cultura rumantscha. En il center stat il postulat da la normalisaziun da la situaziun linguistica sin la basa d'ina planisaziun dal corpus , d'ina planisaziun dal status e d'ina planisaziun dal diever da la lingua (cf. chap. «Lia rumantscha...», p. 88). A basa d'ina istanza da la Lia rumantscha e da la Pro Grigioni Italiano incumbensescha il Cussegl federal il 1981 ina grupp d'experts da preschentar la situaziun actuala da las duas minoritads grischunas e da resumar las mesiras postuladas da la Lia rumantscha. Il 1982 suttemetta la grupp da lavur al Cussegl federal in rapport cun il titel «La Svizra – 2½ linguatgs? Situaziun actuala ed avegnir dal rumantsch e dal talian en il Grischun».
1982	La Lia rumantscha incumbensescha Heinrich Schmid, professer a l'Universitad da Turitg, d'elavurar «Directivas per la creaziun d'ina lingua rumantscha unifitgada, il rumantsch grischun» (vesair chap. «Rumantsch grischun», p. 92).
1985	La Lia Rumantscha organischescha l'emprima «Scuntrada rumantscha» a Suagnign per il 2000avel anniversari da la Rumantschia. Ulteriuras «Scuntradas rumantschas» suon-dan ad intervals pli u main regulars.
1986	Il Cussegl federal relascha «Directivas per las translaziuns en rumantsch da l'administraziun federala» (vesair chap. «Situaziun giuridica dal rumantsch», p. 39).
1988	Ediziun d'in emprim numer da prova d'ina gasetta dal di rumantscha («La Quotidian») a chaschun da la segunda «Scuntrada rumantscha» a Scuol en Engiadina Bassa.
1989	Ina grupp da lavur dal Departament federal da l'intern analysescha la situaziun actuala da la Svizra multilingua e fa propostas per ina nova politica da linguatg en Svizra.
1990/91	Ils adversaris dal rumantsch grischun pretendan en ina petiziun ch'il Cussegl federal desistia da l'adiever da la lingua unifitgada en publicaziuns da l'administraziun federala. La petiziun provochescha discussiuns e cuntraversas vehementas davart il rumantsch grischun, ma mobilisescha er ils aderents d'ina lingua da scrittira cuminaivla.
1993	La Lia rumantscha publicgescha sut il titel «Pledari grond» sia banca da datas linguisticas.

Temp	Eveniment istoric
1994	<p>La Lia Rumantscha dovra, tenor ses statuts revidids il 1994, il rumantsch grischun per texts uffizials ed administrativs che sa drizzan a l'entir territori rumantsch.</p> <p>Ils 29 d'avrigl cumpara l'emprim numer da las «Punts», ina revista per giuvenils surregiunala en lingua rumantscha ch'è oz bain etablida.</p> <p>Il «Pledari grond» cumpara per l'emprima giada en furma electronica per l'adiever extern. Cun var 200 000 endataziuns (stadi 2004) è el actualmain il vocabulari tudestg-rumantsch il pli cumplet e modern. Dapi il 2001 è disponibel il «Pledari grond» cun ina conjugaziun electronica dals verbs sin CD-Rom.</p> <p>Ina «Gruppa da lavur per las regions linguisticas dal Grischun» suttametta a la Regenza in rapport cumplessiv concernent las linguas chantunals. Quest rapport cuntegna in'analisi detagliada da la situaziun linguistica en il Grischun e preschenta postulats e mesiras concretas per rinforzar la trilinguitad chantunala en general e per promover la lingua rumantscha en spezial.</p>
1995	<p>La votantas ed ils votants da la Val Müstair e da l'Engiadina Bassa (inclus S-chanf e Zuoz en Engiadin'Ota) acceptan in reglament regiunal u intercommunal concernent l'adiever uffizial da las linguas che prescriba l'adiever dal rumantsch en scola, en l'administraziun ed en la vita publica. Era diversas vischnancas en Surselva ed en Surmeir han adoptà il reglament intercommunal.</p> <p>Resultats d'ina retschertga chantunala concernent l'acceptanza da la lingua unificada, il rumantsch grischun (vesair chap. «Rumantsch grischun», p. 97).</p>
1996	<p>Ils 10 da mars accepta il pievel svizzer cun 76% da las vuschs il nov artitgel 116 da la Constituziun federala (artitgel da linguas). Quest artitgel dat al rumantsch il status d'ina lingua parzialmain uffiziala da la Confederaziun. Il 1985 avevan ils represchentants grischuns inoltrà ina moziun al Parlament federal ed instradà qua tras la revisiun da l'artitgel da linguas. Il Cussegl grond dal chantun Grischun conceda ina contribuziun annuala per la realisaziun d'ina Agentura da Novitads Rumantscha (vesair chap. «Meds da massa rumantschs», p. 66). Il Tribunal federal a Losanna prenda per l'emprima giada ina decisiun en lingua rumantscha (DTF 122 I 93).</p> <p>La Regenza grischuna decida a basa da raccomandaziuns d'ina gruppa da lavur chantunala da dar al rumantsch grischun il status d'ina lingua uffiziala (vesair chap. «Rumantsch grischun», p. 98).</p> <p>En collavuraziun cun la Lia Rumantscha pussibilescha la Scola per Linguistica Applitgada (SLA; www.sal.ch) a Turitg ed a Cuira dapi il 1996 da far in diplom da lingua rumantsch. Quest diplom è cumparabel cun il diplom da tudestg da la Chombra da commerzi Turitg. A partir dal 2002/2003 vegn la scolaziun da rumantsch a la SLA complettada cun il studi da prediplom e da diplom (vesair chap. «Scola», p. 51).</p> <p>Dapi il december 1996 publitescha la «Engadiner Post/Posta Ladina» duas paginas en lingua rumantscha.</p>
1997	<p>Ils 6 da schaner lantscha la Gasser Media SA ina gasetta dal di rumantscha («La Quotidiana»). Las gasettas emnilas regionalas vegnan – exceptà la «Pagina da Surmeir» – integradas en La Quotidiana.</p>

Temp	Eveniment istoric
1997	<p>Ils 2 da mars renconuschan las votantas ed ils votants dal chantun Grischun la revisiun parziala da la Lescha da scola chantunala. Tenor quella duai vegnir instruida almain ina lingua chantunala sco segunda lingua en tut las scolas primaras e scolinas. Plirs cumins èn sa decidids per il rumantsch sco rom obligatori u facultativ.</p> <p>Ils 18 da december approvescha il Cussegl naziunal sco segund cussegl la ratificaziun da la Charta europeica da las linguas che duai proteger e promover las linguas regionalas u main derasadas sco part da l'ierta culturala da l'Europa. Tenor proposta dal Cussegl federal èn previsas en Svizra las linguas talian e rumantsch.</p>
1999	<p>La Regenza pussibilitescha a las vischnancas al cunfin linguistic d'instruir er il rumantsch grischun sco segunda lingua en la scola primaria.</p> <p>En la nova Constituziun federala dals 18 d'avrigl 1999 è il vegl artitgel da linguas 116 vegnì midà en l'artitgel 70 (vesair chap. «Situaziun giuridica dal rumantsch», p. 38).</p> <p>Las votantas ed ils votants grischuns approveschan ina Lescha per promover la cultura che regla tranter auter il mantegniment e la promoziun da la trilinguitad dal Grischun.</p> <p>Ils 6 da fanadur approvescha la Regenza grischuna il Reglament davart il gimnasi en il chantun Grischun. Tenor quest reglament pon gimnasiasts da lingua tudestga tscherner da princip be talian u rumantsch sco emprima lingua ester. Nua ch'i vegn decidì en favur dal rumantsch, prevesa l'art. 3 da quest reglament l'adiever dal rumantsch grischun.</p>
2000	<p>Diversas scolas medias dal Grischun porschan a partir da l'onn da scola 1999/2000 ina matura bilingua (tudestg-rumantsch).</p> <p>La Regenza grischuna renconuscha dapi il 1. da schaner 2000 la Scola per Linguistica Applitgada sco scola professiunala superiura.</p> <p>Il november decida il Cussegl grond d'edir en l'avegnir la collecziun dal dretg grischun be pli en ina furma rumantscha. La regenza determinescha per quest intent il rumantsch grischun.</p>
2001	<p>Ils 10 da zercladur approvescha il pievel grischun ina revisiun parziala da la Lescha davart l'adiever dals dretgs politics (midament da l'art. 23), suenter ch'in «Comité na a l'art. 23», fundà en Surselva, ha cumbattì la revisiun da la lescha. Cun quei na distribuescha il chantun Grischun, analog a la Confederaziun, ses documents da votaziun en lingua rumantscha betg pli en l'idiom sursilvan e ladin, ma be pli en rumantsch grischun (vesair chap. «Situaziun giuridica dal rumantsch», p. 41).</p>
2002	<p>La professura per lingua e litteratura rumantscha a la SPF/Universitad da Turitg, vacanta dapi il schaner 1997, vegn puspè occupada a l'Universitad da Turitg il semester da stad 2002.</p>

La «Crestomazia rumantscha» da Chaspar Decurtins: ina ritga collecziun da monuments scrits da plirs tschientaners.

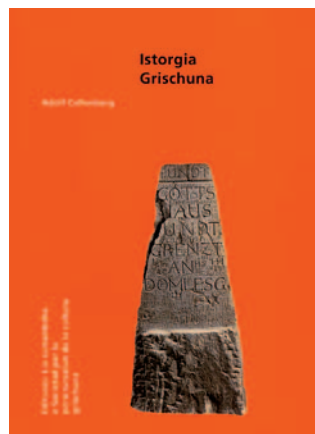

Temp	Eveniment istoric
2002	Sut l'impressiun dal regress inquietant da la lingua rumantscha tranter il 1990 ed il 2000 inoltreschan il mars var 2700 persunas a la Regenza grischuna ed al Cussegl federal in manifest per il salvament da la lingua rumantscha. Ellas pretendan ina retscha da mesiras urgentas da vart da las vischnancas, dal Chantun e da la Confederaziun. Il november han ils deputads rumantschs dal Cussegl grond furnà ina grupp parlamentara. La gasetta rumantscha dal di «La Quotidiana» vegn restructurada. L'avrigl relascha la Südostschweiz Presse AG ils redactors da l'Engiadina e dal Surmeir e surdat a l'Agentura da Novitads Rumantscha (ANR) dapli responsabladad.
2003	La Lia Rumantscha elavurescha in concept strategic che duai tegnair quint da las pretenziuns d'ina societad da comunicaziun e d'infurmaziun dal 3. millenni. A basa d'ina vasta analisa da la situaziun interna propona ina grupp da project (Anint), incumbensada da la LR, mesiras concretas per ils singuls champs d'activitad da l'organisaziun da tetg. Ils 18 da matg approvescha ils pievel grischun ina revisiun totala da la Constituziun chantunala che reconuscha cleramain la trilinguistad dal Grischun (vesair chap. «Situaziun giuridica dal rumantsch», p. 41). Il mars vegn pronunzià a Suraua en Val Lumnezia per l'emprima giada ina sentenza giudiziala concernent la frequentaziun obligatoria da la scola rumantscha en la vischnanca. La Dretgira administrativa dal chantun Grischun refusescha il plant d'ina famiglia da lingua tudestga ch'ha prendi domicil a Suraua e che vul trametter ses uffant en la scola secundara tudestga a Glion e betg en la scola secundara tudestga-rumantscha a Vella. Lur motivaziun: la dominanza exagerada dal rumantsch saja dischavantagiusa per il svilup da l'uffant (vesair «La Quotidiana», 10. 1. 2003).

L'«Istorgia dals Retorumantschs» en furma da comic: il quadern en dus toms davart la vita dals Rets e Rumantschs superescha tut las autras publicaziuns rumantschas.

L'«Istorgia Grischuna»: l'emprim manual da l'istorgia grischuna en lingua rumantscha – infurmativ, captivant, divertent.

Temp Eveniment istoric

- Ils 25 d'avust approvescha ils Cussegl grond dal chantun Grischun la proposta da la Regenza d'edir ils **meds d'instrucziun rumantschs be pli en rumantsch grischun a partir dal 2005** (vesair chap. «Rumantsch Grischun», p. 95). Las magistras ed ils magisters, ils cussegls da scola, las organisaziuns regionalas ed ils deputads dal Cussegl grond en il territori rumantsch s'opponan a questa decisiun e pretendan da la Regenza d'elavurar in concept concret e cumplexiv per l'introducziun dal rumantsch grischun en scola. Quest concept duai esser avant maun enfin il pli tard l'onn 2005.
- Ils 29 da november ha lieu a Mustér, sin iniziativa da la Romania, l'emprim «Cumin romontsch», nua ch'ins pretenda in **agen parlament per la Rumantschia**.
- 2004
Ils 17 da schaner orientescha e discuta l'Uniu da las Rumantschas e dals Rumantschs en la Bassa (URB) a chaschun d'ina dieta a Turitg davart ils resultats dal «Cumin romontsch» dals 29-11-2003 (vesair chap. «Lia Rumantscha», p. 89-90).
- Ils 21 da favrer cuntanscha Mario Pacchioli da Rabius il segund plaz a l'emprima show da casting «Music Star» da la Televisun svizra.
- Cun ses novischem solo-album «Mario Pacchioli», realisà en lingua rumantscha ed englaisa, ha el cuntanschi l'avust la 1. piazza da la parada da hits svizra.
- Dapi ils 27 da favrer porscha la Swisscom a lur clients gieus da telefonin en rumantsch (vesair chap. «Medias», p. 70).
- En sia sesida dal 28 d'avrigl 2004 decida il Cussegl federal da renunziar da deliberar il sboz per ina lescha federala davart las linguas naziunalas e la chapientscha tranter las cumanzas linguisticas.
- Ils 29 d'avrigl festivescha la revista per giuvenils «Punts» ses 10avel anniversari (vesair chap. «Medias», p. 64).
- Il december 2004 cumpara il disc cumpact «Lain fabular», in album cun songs dals Beatles per rumantsch, instradà da Benedetto Vigne e Gioni Fry.

Litt: Baur, A.: *Allegra genügt nicht...*, 1996; Bernardi, R./Decurtins, A./Eichenhofer, W./Saluz, U./Vögeli, M.: *Handwörterbuch des Rätoromanischen*. Società Retorumantscha und Verein für Bündner Kulturforschung, Offizin, Zürich 1994; *Bibliografia retorumantscha (1552 – 1984)* e *Bibliografia da la musica vocala (1661 – 1984)*, Lia rumantscha, Cuira 1986; Decurtins A.: *Viarva Romontscha, Romanica Raetica 9*, Società Retorumantscha, Cuira, 1993; Decurtins, C.: *Rätoromanische Chrestomathie*, Octopus, Chur 1982/84 (Reprint); Huber, K., *Rätisches Namenbuch*, Bd. 3: *Die Personennamen Graubündens mit Ausblicken auf Nachbargebiete*, Francke, Bern 1986; Chantun Grischun: *Rapport da la «Gruppa da lavur per las regiuns linguisticas dal Grischun»*, 1. part: *La situaziun da las regiuns linguisticas dal Grischun*, 2. part: *Postulats e mesiras*, 1994; *Lexikon der Romanistischen Linguistik (LRL)*, hrsg. v. G. Holtus, M. Metzeltin, Chr. Schmitt, Bd. III: *Rumänisch, Dalmatisch/ Istroromanisch, Friaulisch, Ladinisch, Bündnerromanisch*, Max Niemeyer, Tübingen 1989ff.; Pieth, E.: *Bündnergeschichte*, Chur 1945; Planta, R. v./Schorta, A.: *Rätisches Namenbuch*, Bd. 1: *Materialien*, 1972, Bd. 2: *Etymologien*, bearbeitet und hrsg. von A. Schorta, Francke Verlag, Bern 1985; *Publicaziun rumantschas. Register da tut las ovras en vendita a la Lia Rumantscha*, 2004; *Studis Romontschs 1950–1977. Bibliographisches Handbuch zur romanischen Sprache, Literatur, Geschichte, Heimatkunde und Volksliteratur mit Ausblicken auf Nachbargebiete*, Romanica Raetica, Bd. 1: *Materialien*. Bd. 2: *Register*, Società Retorumantscha, Chur 1977/78; Widmer, K.: *Bündnerromanisch 1977–1983. Bibliographischer Abriss, laufende Projekte, Sprachpolitik*, Chur 1982; *ibid.*, «Bündnerromanische Publikationen 1980–2004», en *Annalas da la Societad Retorumantscha*, Cuira 1980ff.

La Svizra quadrilingua

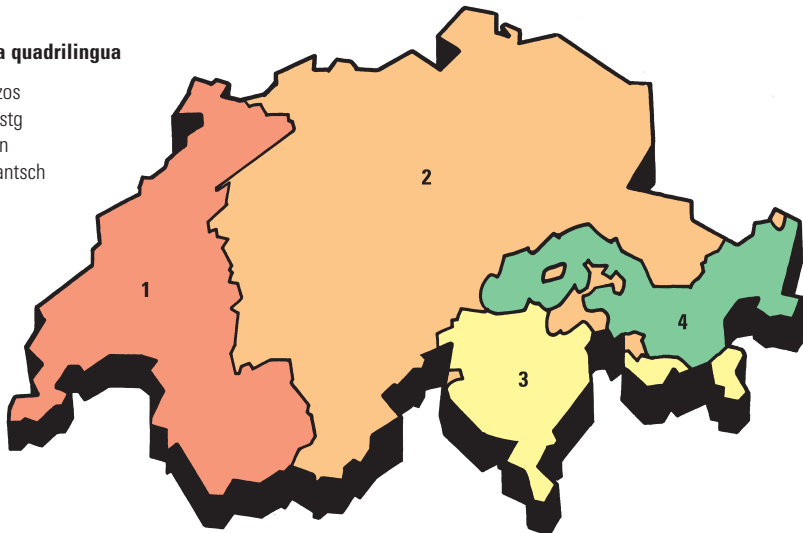
La Svizra è sa constituida tras la voluntad da sias abitantas e da ses abitants da viver en cuminanza. L'element fundamental da l'identitad svizra n'è ni ina lingua nazionala cuminaivla ni ina tradiziun culturala u etnica omogena. L'identitad svizra sa basa anzi sin tschertas persvasiuns cuminaivlas da las differentas gruppas linguisticas e culturalas da quest pajais: il confess en in stadi federal, en la democrazia directa ed en la diversitad linguistica e culturala. Ils 26 chantuns e mezhchantuns, che constitueschan la Confederaziun, èn fitg autonom. 17 chantuns èn da lingua tudestga, 4 da lingua franzosa (Giura, Neuchâtel, Vad e Geneva) ed 1 da lingua taliana (Tessin). Dals auters 4 chantuns èn 3 bilings (Berna, Friburg e Vallais) ed 1 triling (Grischun). A las quatter linguas nazionalas svizras s'agiunschan las linguas dals lavurers esters e d'auters immigrants.

La nova Constituziun federala dals 18 d'avrigl 1999 oblighescha la Confederaziun ed il chantun Grischun da s'engaschar pli ferma-
main per il mantegniment e la promoziun da
las linguas minoritaras rumantsch e talian.

La Svizra quadrilingua

- 1 franzos
- 2 tudestg
- 3 talian
- 4 rumantsch

En Svizra datti dapi il 1850 mintga diesch onns dumbraziuns dal pievel. Dapi il 1860 cumpiglian questas dumbraziuns dal pievel er ina dumonda areguard la lingua. La formulaziun da questa dumonda è sa midada pliras giadas en il decurs da las dumbraziuns. Il 1860 ed il 1870 è vegnida relevada la «lingua principala da las chasadas», tranter il 1880 ed il 1980 la «lingua materna» da mintga abitant(a). Il 1990 ed il 2000 vegn relevada l'appartegnientscha linguistica a basa da duas dumondas diversas:

- Quala è la lingua en la quala vus pensais e che vus savais il meglier?
(ina suletta indicaziun)
- Quala(s) lingua(s) discurreis vus regularmain?
 - a) a chasa, cun ils confamigliars;
 - b) en scola, en la vita professionala, a la lavur.
(evtl. pliras indicaziuns)

Resultats dad insaquantas dumbraziuns dal pievel 1880–2000 al nivel federal
(en parentesas las procentualas):

	1880	1980	1990		2000	
	LM	LM	ML	ML/LD	ML	ML/LD
D	2 030 792 (71,3)	4 140 901 (65,0)	4 374 694 (63,6)	4 951 280 (73,4)	4 640 359 (63,7)	5 285 700 (72,5)
F	608 007 (21,4)	1 172 502 (18,4)	1 321 695 (19,2)	2 268 499 (33,6)	1 485 056(20,4)	2 416 034 (33,2)
I	161 923 (6,7)	622 226 (9,8)	524 116 (7,6)	998 187 (14,8)	470 961 (6,5)	971 505 (13,3)
R	38 705 (1,4)	51 128 (0,8)	39 632 (0,6)	66 356 (1,0)	35 095 (0,5)	60 816 (0,8)
A	6 675 (0,2)	379 203 (6,0)	613 550 (8,9)		656 539 (9,0)	
T	2 846 102	6 365 960	6 873 687		7 288 010	

1880–1980: LM = lingua materna; 1990/2000: ML = meglra lingua; ML/LD = meglra lingua e/u lingua discurreida en famiglia, en scola e/u en la professiun.

D = tudestg; F = franzos; I = talian; R = rumantsch; A = autras linguas; T = total populaziun.

En cumparegliaziun cun las dumbraziuns dal pievel dal 1880–1980 permettan quellas dal 1990 e dal 2000 in'analisa bler pli detagliada da la situaziun linguistica. Era las dumbraziuns pli recentas na pon però satisfar cumplainmain als basegns dal rumantsch. Ils Rumantschs èn – cun excepziun d'intginas personas pli giunvas e pli veglias – tuts bilings u plurilings. Tar l'emprima dumonda da la dumbraziun han els pudì inditgar sulettamain ina lingua. Bliers Rumantschs han uschia declarà il tudestg sco quella lingua ch'els san il meglier, damai ch'els la dovran savens pli frequentamain en la professiun e la san en il fratemp gist uschè bain u perfin meglier che lur atgna lingua materna. Er la segunda dumonda na tegna betg quint da l'adiever effectiv da la lingua rumantscha. Quella vegn numnadamain duvrada regularmain en bieras domenas che n'èn betg vegnidas relevadas da la dumbraziun dal pievel. Ina dumonda betg limitada als trais secturs famiglia, scola e professiun avess dà in maletg bler pli cumplet. Ella avess pudì cumprovar ch'il rumantsch è anc pli derasà che quai ch'ils resultats da las dumbraziuns dal pievel pon mussar.

Il chantun Grischun triling

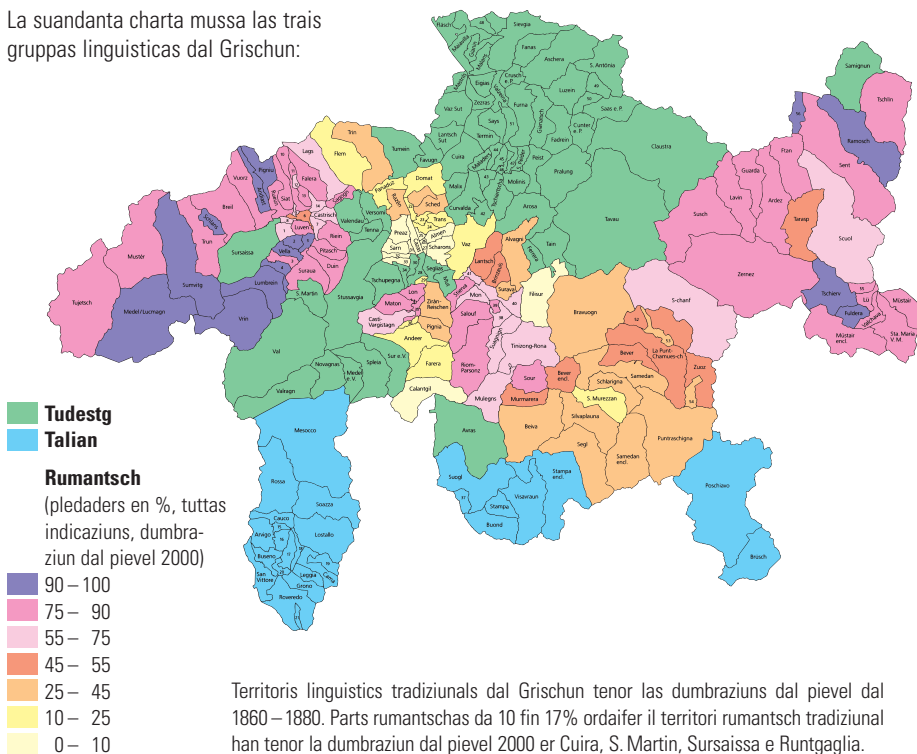
Il Grischun è l'unic chantun da la Svizra cun trais linguas uffizialas. Latiers vegnan las numerusas linguas dals turists, dals lavurers esters e dals immigrants. Quai dat in mosaic linguistic fitg complex.

La Constituziun chantunala renconuscha dapi il 1880/92 il tudestg, il rumantsch ed il talian sco linguas uffizialas dal Chantun. Ni la Constituziun chantunala ni in'atra lescha na circumscrivan però ils territoris linguistics. Quels èn il cuntrari il resultat da la pratica – savens fluctuanta – da las differentas vischnancas che determineschan autonomamain la lingua da scola e la lingua administrativa.

L'inscripziun da l'edifizi dal Cussegl grond a Cuira: simbol per la trilinguitad vivida en il chantun Grischun!

La suandanta charta mussa las trais groupas linguisticas dal Grischun:

Rumantsch: Il territori tradiziunal dal rumantsch cumpiglia tschintg regions linguisticas. La Surselva furma il grond bloc al nordvest dal Grischun. Il Grischun central cumpiglia parts da la Tumleastga, da la Val Schons, dal Surmeir e da la Val d'Alvra. L'Engiadina e la Val Müstair furman il territori sidost da l'intschess rumantsch.

Talian: Las quatter vals meridionalas dal Grischun, il Calanca, il Mesauc, la Bergiaglia ed il Puschlav èn da lingua taliana. Ellas èn orientadas per part culturalmain vers ils vischins meridionals, il Tessin e l'Italia.

Tudestg: Il territori tudestg cumpiglia las autas valladas colonisadas dals Gualsers (Valragn, Val S.Pieder, Stussavgia, Avras, Scanvetg, Partenz e Tavau), l'exclava Sursaisa, la Val dal Rain Grischuna, la gronda part da la Tumleastga, parts da la Val Schons ed il Samignun (germanisà nà dal Tirol). En adina dapliras vischnancas dal territori rumantsch mida la maioritad linguistica dal rumantsch al tudestg.

Fin enturn il 1850 era il rumantsch la lingua maioritara en il Grischun. Sch'ins cumpareglia las cifras dal 1880 cun quellas dal 1980, dal 1990 e dal 2000 pon ins constatar ina progressiun constanta dal tudestg en cifras absolutas ed en cifras relativas. Il talian mussa ina progressiun irregulara en cifras absolutas (la dumonda suenter la meglra lingua tschentada dapi il 1990 para d'avair in effect pli restrictiv che la dumonda suenter la lingua materna). Il rumantsch finalmain ha diminuì massivamain da 40% il 1880 a 14,5% sco meglra lingua il 2000.

Ils resultats da las dumbraziuns dal pievel 1880–2000 per il chantun Grischun (en parentesas las procentualas):

	1880	1980	1990		2000	
	LM	LM	ML	ML/LD	ML	ML/LD
D	43 664 (46,0)	98 645 (59,9)	113 611 (65,3)	144 563 (83,1)	127 755 (68,3)	158 215 (84,6)
R	37 794 (39,8)	36 017 (21,9)	29 679 (17,0)	41 092 (23,6)	27 038 (14,5)	40 257 (21,5)
I	12 976 (13,7)	22 199 (13,5)	19 190 (11,0)	39 193 (22,5)	19 106 (10,2)	43 221 (23,1)
A	557 (0,6)	7 780 (4,7)	11 410 (6,6)		13 159 (7,0)	
T	94 991 (100)	164 641 (100)	173 890 (100)		187 058 (100)	

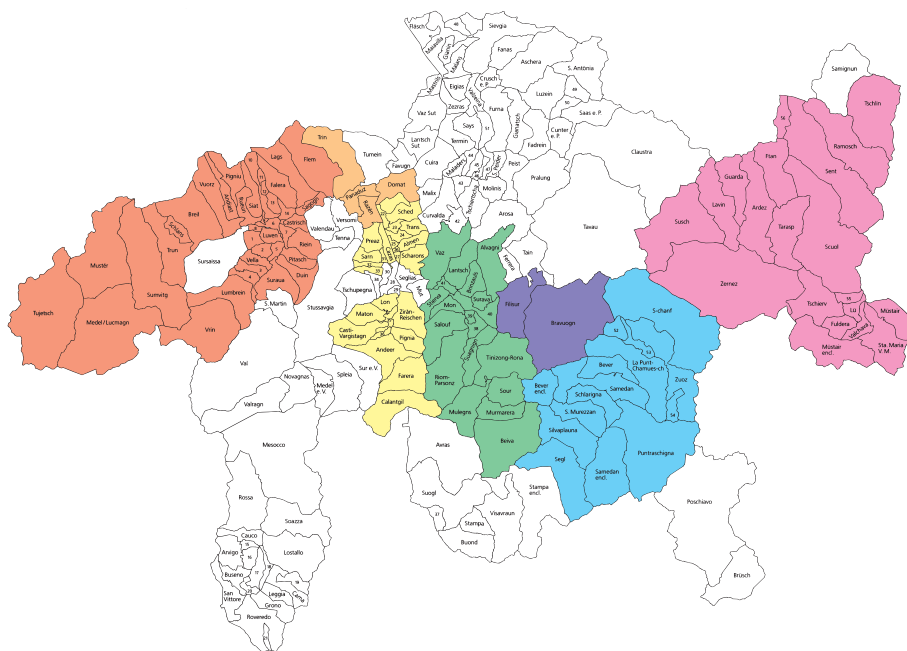
1880–1980: LM = lingua materna. 1990/2000: ML = meglra lingua; ML/LD = meglra lingua e/u lingua discurreda en famiglia, en scola e/u en la professiun).

D = tudestg; R = rumantsch; I = talian; A = autras linguas; T = total populaziun.

Il territori linguistic rumantsch

Il territori rumantsch cumpiglia las regiuns al Rain Anterior (Surselva), parts da las regiuns al Rain Posterior (Sutselva), il Surses e la Val d'Alvra (Surmeir), l'Engiadin'Ota, l'Engiadina Bassa e la Val Müstair. Mintgina da questas regiuns posseda ses agen idioma. Ils tschintg idioms valan sco linguas da scrittira rumantschas. Quellas na pon dentant lunschora betg cumpigliar la multifariadad dals dialects locals che fan dal territori rumantsch in microcosmos irritant.

Dapi il 1982 exista cun il rumantsch grischun ina lingua da scrittira surregionala, declarada il 1996 uffiziala per l'adiever administrativ e giuridic chantunal e federal (vesair chap. «Rumantsch grischun», p. 92 s.).

Derasaziun dals tschintg idioms da scrittira regionalis:

- Sursilvan
- Vischnancas ch'appartegnan dialectalmain al Grischun central, ma che d'ovran il sursilvan sco lingua da scrittira
- Sutsilvan
- Surmiran
- Puter
- Vischnancas ch'appartegnan dialectalmain al Grischun central, ma che d'ovran il puter sco lingua da scrittira
- Vallader

Dal puresser, dal mastergn e da l'industria al turissem

Fin a la Segunda guerra mundiala eran il puresser, il mastergn e l'industria las grondas pitgas da la ritga cultura rumantscha che ha furmà ed influenzà per gronda part er la lingua. Oz han ils secturs economic tradiziunals en la Rumantschia fatg plazza en blers lieus ad ina monocultura turistica. Il svilup economic ha sragischà ils Rumantschs er linguisticamain: la veglia lingua dals purs e mastergnants è daventada estra ad els ed il mund modern entra savens en vestgì tudestg u – novissimamain – er englais en las valladas rumantschas.

Las midadas economicas e socialas han in effect catastrofal sin la lingua rumantscha: la structura linguistica sa schlia, expressiuns estras infiltreschan il rumantsch, la cumpetenzza linguistica diminuescha ed indeblescha qua tras er la conscienza linguistica. Sper la regressiun permanenta dal territori rumantsch (vesair chap. «Situaziun actuala dal rumantsch», p. 32) sa dissolvescha la lingua internamain, quai che paisa bler dapli che la diminuziun da pledaders, relevada statisticamain mintga diesch onns.

Nagin sentiment d'identitad rumantsch

En la protecziun da las muntognas grischunas en pudì sa sviluppar tschintg idioms rumantschs. Las differenzas tranter quels èn per part talmain grondas che persunas da differentas regiuns rumantschas han savens fadia da communitgar ina cun l'autra en lur atgna lingua. I dovra ina tscherta disa per ch'in Engiadinais ed ina Sursilvana sa chapeschian vicendaivlamain, senza stuair far diever da la lingua tudestga (lingua franca), famigliara a domadus partenaris da discussiun.

L'isolaziun dals idioms ed ils stgars contacts tranter ils Rumantschs da las differentas valladas han impedi fin oz il svilup d'in vair sentiment d'identitad rumantsch. Malgrà la communicaziun moderna èn las gruppas linguisticas restadas «estras» ina a l'autra. L'absenza d'ina identitad rumantscha sa mussa cun tutta clerezza, sch'i va per l'intermediaziun da projects surregionals per promover la lingua sco p.ex. ina lingua da standard u ina gasetta dal di comunabla. Ma gist tals projects fashessan urgentamain basegn: la gasetta dal di «La Quotidiana» (vesair p. 65) sco med per la lectura da mintga di (enconuschentamain la meglra promoziun da la lingua), la lingua da standard «rumantsch grischun» sco mediatura tranter las differentas regiuns linguisticas ed il mund modern, sco furnitura da novs plets e novas noziuns.

Mintg'auter conjugal discurra ina lingua estra

Bunamain la mesadad da tut ils Rumantschs maridads han in partenari u ina partenaria che discurra ina lingua estra. E talas «lètgs maschadadas» èn pli e pli numerosas. En regiuns linguisticas anc intacatas vegnan ils partenaris da lingua estra integrads, en regiuns turisticas ed industrialas funcziuna l'integraziun linguistica strusch pli. Er l'immigraziun per motivs professionals ha in effect adina pli negativ sin il rumantsch, tant pli che nagin na vegn surfzà da s'integrar linguisticamain en il Grischun rumantsch.

Exempels da texts

Sursilvan

L'volp era puspei inagada fomentada. Cheu ha ella viu sin in pegn in tgaper che teneva in toc caschiel en siu bec. Quei gustass a mi, ha ella tertgau, ed ha clamau al tgaper: «Tgei bi che ti eis! Sche tiu cant ei aschi bials sco tia cumparsa, lu eis ti il plì bi utschi da tuts».

Sutsilvan

La gualp eara puspe egn'eada fumantada. Qua â ella vieu sen egn pegn egn corv ca taneva egn toc caschiel ainten sieus pecel. Quegl gustass a mei, â ella tartgieu, ed ha clamò agli corv: «Tge beal ca tei es! Scha tieus tgànt e aschi beal sco tia pareta, alura es tei igl ple beal utschi da tuts».

Surmiran

La golp era puspe eneda famantada. Co ò ella via sen en pegn en corv tgi tigniva en toc caschiel an sies pecal. Chegl am gustess, ò ella panso, ed ò clamò agl corv: «Tge bel tgi te ist! Schi ties cant è schi bel scu tia parentscha, alloura ist te igl pi bel utschel da tots».

Puter

La volup d'eira darcho üna vouta famantada. Co ho'la vis sün ün pin ün corv chi tгнаiva ün töch chaschöl in sieu pical. Que am gustess, ho'la penso, ed ho clamò al corv: «Chel bel cha tü est! Scha tieu chaunt es uschè bel scu tia apparentscha, alura est tü il pü bel utschè da tuots».

Vallader

La volup d'eira darcheu üna jada fomantada. Qua ha'la vis sün ün pin ün corv chi tгнаiva ün toc chaschöl in seis pical. Quai am gustess, ha'la pensà, ed ha clamò al corv: «Che bel cha tü est! Scha teis chant es uschè bel sco tia apparentscha, lura est tü il plü bel utschè da tuots».

Jauer

La volp d'era darchiau üna jada fomantada. Qua ha'la vis sün ün pin ün corv chi tegnea ün toc chaschöl in ses pical. Quai ma gustess, ha'la s'impissà, ed ha clamò al corv: «Cha bel cha tü esch! Scha tes chaunt es ischè bel sco tia apparentscha, lura esch tü il pü bel utschè da tots».

Rumantsch Grischun

La vulp era puspè ina giada fomentada. Qua ha ella vis sin in pign in corv che tegneva in toc chaschiel en ses pichel. Quai ma gustass, ha ella pensà, ed ha clamà al corv: «Tge bel che ti es! Sche tes chant è uschè bel sco tia parita, lur es ti il plì bel utschè da tuts».

Differenzas foneticas

Latein	Surselvisch	Sutselvisch	Surmeirisch	Putèr	Vallader	RG
AURUM	aur	or	or	or	or, aur, ar	aur
DURUS	dir	dir	deir	dür	dür	dir
OCULUS	egl	ŋl	ŋl	ögl	ögl	egl
LEVIS	lev	leav	lev	liger	leiv	lev
TRES	treis	tres	treis	trais	trais	trais
NIVE	neiv	nev	neiv	naiv	naiv	naiv
HORA	ura	ura	oura	ura	ura	ura
ROTA	roda	roda	roda	rouda	rouda	roda
CASEOLUS	caschiel	caschiel	caschiel	chaschöl	chaschöl	chaschiel
CASA	casa	tgeasa	tgesa	chesa	chasa	chasa
CANIS	tgaun	tgän	tgang	chaun	chan	chaun
CAMBA	comba	tgomba	tgomma	chamma	chomma	chomma
GALLINA	gaglina	gagliegna	gagligna	gillina	giallina	giaglina
CATTUS	gat	giat	giat	giat	giat	giat
TOTUS	tut	tut	tot	tuot	tuot	tut
FORMA	fuorma	furma	furma	fuorma	fuorma	furma
EGO	jeu	jou	ia	eau	eu	jau

Las variantes renanas (sursilvan e sutsilvan) se distinguan tant foneticamain sco era sintacticamain e lexicalmain en biers regards da las variantes ladinas (puter e vallader). Il surmiran fa linguisticamain savens la punt tranter las duas gruppas linguisticas nummadas. Il 1982 han ins creà il rumantsch grischun sco lingua da cumpromiss tranter las 5 variantes scrirtas regionalas (vesair chap. «Rumantsch Grischun», p. 92 s).

Rumantsch grischun – la soluziun!

Roman Andri, Münstair

Midadas economicas e svilup demografic

En il 19avel tschientaner hai dà grondas midadas socialas ed economicas. Quellas midadas han gi in effect negativ sin la lingua e cultura rumantscha. L'avertura da las regiuns alpinas, la mobilitad da la populaziun ed il svilup industrial e turistic han chaschunà ils davos tschient onns ina maschaida per part fitg ferma tranter la populaziun rumantscha e la populaziun d'autras linguas, surtut da lingua tudestga. Las midadas economicas (passagi d'ina economia primara ad in'economia principalmain terziara) han provocà ultra da quai in'emigraziun intensiva dals giuvens Rumantschs vers ils centers industrials ed administrativs da la Svizra tudestga.

La populaziun svizra e grischuna, che ha inditgà il rumantsch en ina furma u l'autra en la dumbraziun dal pievel 2000, sa reparta sco suonda sin las singulas regiuns:

Intschess d'adieuer dals idioms	Populaziun totala	R sco ML	en % da la populaziun totala	R sco ML/LD**	en % da la populaziun totala
Sursilvan	32 645	13 879	42,5	17 897	54,8
<i>da quels Il Plaun *</i>	13 663	1 346	9,9	3 004	22,0
Sutsilvan	7 205	571	7,9	1 111	15,4
Surmiran	6 904	2 085	30,2	3 038	44,0
Puter	18 296	2 343	12,8	5 497	30,0
<i>da quels Bravuogn/Filisur *</i>	986	69	7,0	173	17,5
Vallader	8 145	5 138	63,1	6 448	79,2
TR total	73 195	24 016	32,8	33 991	46,4
Grischun	187 058	27 038	14,5	40 168	21,5
<i>da quel regiuns da lingua tudestga e taliana</i>	113 863	3 022	2,7	6 177	5,4
Svizra	7 288 010	35 095	0,5	60 561	0,8
Svizra (senza GR)	7 100 952	8 057	0,1	20 393	0,3

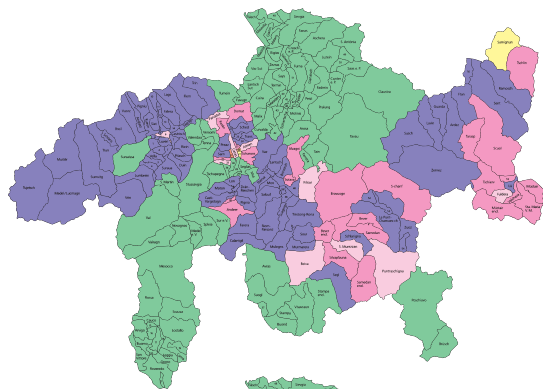
R = rumantsch; TR = territori tradizionalmain rumantsch: total da las 116 (a partir dal 2002) vischnancas dal chantun Grischun, nua ch'il rumantsch era la lingua maioritara tenor las emprimas dumbraziuns dal pievel (incl. Farschno/Tumleatga: 1888 26,6%); ML = meglra lingua; ML/LD = meglra lingua e/u lingua discurrenda en famiglia, en scola e/u en la professiun.

*) Ils cunfins dialectals resp. geografics u administrativs na correspundan betg dapertut a quels dals territoris d'adieuer dals differents idioms. Uschè lunsch che las tschintg vischnancas rumantschas dal district Il Plaun sa servan (anc) da la lingua rumantscha, dovran ellas tradizionalmain il sursilvan, ma cun excepziun da Flem discurrenda u discurrenda la gliעד dialects dal Grischun central. Sumeagliantamain discurrenda/discurrenda era ils da Filisur e Bravuogn dialects dal Grischun central, dovran/duvravan dentant il puter sco lingua da scrittira.

**) Cifras armonisadas 1990–2000, UFS matg 2004.

La regressiun dal rumantsch sco meglra lingua è in aspect inquietant, sia resistenza sco lingua discurrenda regularmain en la vita da mintgadi è però allegraivla. Las chartas sin p. 32 illustreschan il pegurament gravant da la situaziun statistica dal rumantsch dapi l'emprima dumbraziun dal pievel (1860) che cumpigliava ina suletta dumonda davart l'adieuer da las linguas. Questa emprima dumbraziun reflectescha anc per gronda part la situaziun demografica sco quai ch'ella sa preschentava dal 16avel fin al cumenzament dal 19avel tschientaner. Per quai che riguarda la situaziun actuala illustreschan las chartas correspondentes d'ina vart il coc da la populaziun da lingua rumantscha. Da l'autra vart mussan ellas il territori rumantsch il pli vast pussaivel che la dumbraziun dal pievel po documentar en

consequenza da las restricziuns da la segunda dumonda (rumantsch sco meglra lingua e/u lingua discurrida en almain in dals secturs eruids). La derasaziun effectiva dal rumantsch sco lingua discurrida resp. chapida è considerablmain pli gronda. Quai documenteschjan enquistas regularas en las regiuns, realisadas dapi passa 10 onns da la Societad svizra da radio e televisiun (SSR) e dal Radio e televisiun rumantscha (RTR). Questas enquistas mussan che $\frac{2}{5}$ da la populaziun en las regiuns rumantschas e tudestgas dal Grischun chapeschan rumantsch e che radund $\frac{1}{3}$ discorra regularmain rumantsch.

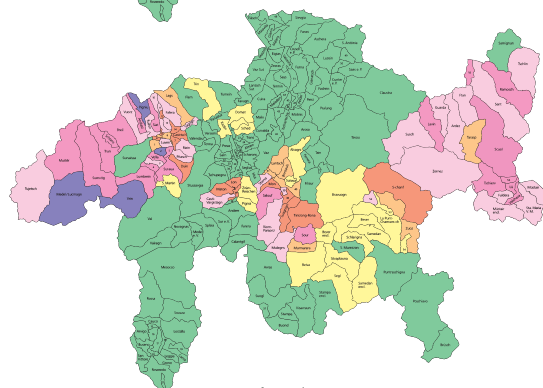

Il rumantsch sco lingua principala dals tegnaichasas il 1860 (pledaders en %).

Las datas linguisticas da questa emprima dumbraziun dal pievel èn contestablas per insaquantas vischnancas. Las datas per Murmarera e Beiva, ch'èn evidentmain faussas en favur dal talian, èn vegnidas curregidas a basa da la dumbraziun dal 1860.

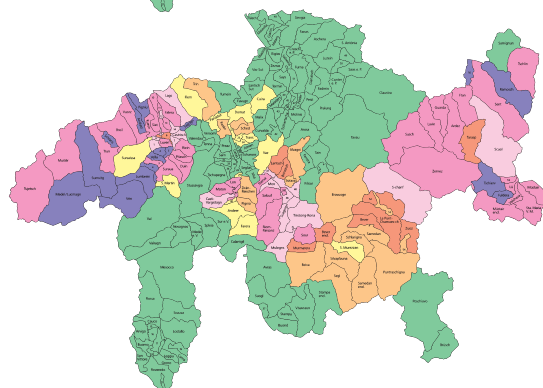
(Funtauna: dumbraziun dal pievel 1860).

Il rumantsch sco meglra lingua l'onn 2000 (pledaders en %).

(Funtauna: dumbraziun dal pievel 2000).

Il rumantsch sco meglra lingua e/u lingua discurrida en famiglia, en scola e/u en la professiun l'onn 2000 (pledaders en %).

(Funtauna: dumbraziun dal pievel 2000).

En **Surselva** (Val dal Rain Anterior davent da Flem) han declerà 66,0% da la populaziun il rumantsch sco meglra lingua. Il rumantsch resista meglier en la part sura da la val ed en las vischnancas situadas sin las spundas (Cadi 78,1%, Lumnezia 82,0%). La part centrala e la part sut (Foppa 49,6%) percenter han gia ina structura bilingua. Qua variescha la part da personas che inditgeschan il rumantsch sco meglra lingua tranter 29,9% (Glion) e 95,6% (Vrin). Sch'ins resguarda era las datas concernent il diever dal rumantsch en famiglia, en scola e/u en la professiun, fan las personas da lingua rumantscha 78,5% dal total cun ina part minimala da 51,4% a Glion ed ina part maximala da 100% a Pigniu.

Fermamain germanisadas èn las tschintg vischnancas oriundain rumantschas dal district Il Plaun. Be anc 9,9% da la populaziun inditgeschan qua il rumantsch sco meglra lingua (cun valurs tranter 5,4% a Panaduz e 19,8% a Trin). Grazia a las indicaziuns davart la lingua discurredda cuntanscha il rumantsch dentant anc 22,0% cun in minimum da 11,8% a Panaduz ed in maximum da 41,3% a Trin.

En l'**Engiadina Bassa** èn tut las vischnancas principalmain da lingua rumantscha, ma er ellas sentan l'influenza dal tudestg. L'onn 2000 han 60,4% inditgà il rumantsch sco meglra lingua. 77,4% han inditgà il rumantsch sco meglra lingua e/u sco lingua discurredda en famiglia, en scola e/u en la professiun. Be a Scuol e Tarasp è crudada la part da la populaziun che declera il rumantsch sco meglra lingua sut ils 50%: a Scuol, sut l'influenza dal turissem sin 49,9% (ma 70,3% meglra lingua e/u lingua discurredda), a Tarasp sin 38,4% (46,6%) sut l'influenza d'ina scola privata da lingua tudestga (Scola-Rudolf-Steiner).

En la **Val Müstair**, che fa part linguisticamain da l'intschess dal vallader, èn las cifras anc pli avantagiusas: 74,1% da las abitantas e dals abitants han inditgà il rumantsch sco meglra lingua, perfin 86,4% sco meglra lingua e/u lingua discurredda. Sut quel aspect cuntanschan tut las sis vischnancas da la Val Müstair quotas da passa 80%. Il meglier resultat preschenta Fuldera cun 92,2%.

Trun en Surselva:
il center cultural ed economic da la region.

Ftan en l'Engiadina Bassa:
L'Institut autalpin (www.hif.ch) sin 1709 m è la scola privata la pli veglia dal Grischun.

Rona en Surses cun il Piz Mitgel.

En il **Surmeir** è la situaziun dal rumantsch localmain fitg differenta. Dapli che la mesadad da las vischnancas dal Sotses (Val d'Alvra) è oz maioritarmain da lingua tudestga. Las vischnancas dal Surses (Val da la Gelgia) percunter èn per gronda part anc fermamain rumantschas. La part da quels che han inditgà il rumantsch sco meglra lingua va da 9% (Vaz) a 77,6% (Salouf), la part da quels ch'han declerà il rumantsch sco meglra lingua e/u lingua discurredda da 18,9% (Vaz) a 86,3% (Salouf).

En l'**Engiadin'Ota** (taxada da la Confederaziun sco «aglomeraziun» l'onn 2004) ha il rumantsch pers la maioritad sut l'influenza dal turissem: be 13% da la populaziun totala inditgeschan qua il rumantsch sco meglra lingua, 30,8% sco meglra lingua e/u lingua discurredda. Sulettamain S-chanf ha anc ina stgarsa maioritad rumantscha: 51,8% da la populaziun han declerà il rumantsch sco meglra lingua, 67,9% sco meglra lingua e/u lingua discurredda regularmain en famiglia, en scola e/u en la professiun. Er a Zuoz perda il rumantsch continuadamain terren: il 2000 han inditgà 25,8% il rumantsch sco meglra lingua (il 1980 cun 38,9% lingua materna anc ina maioritad relativa). Da las duas vischnancas en la part sura da la Val d'Alvra è Filisur germanisà oz cumplettamain e Bravuogn per gronda part (7,3% rumantsch sco meglra lingua, 26,7% sco meglra lingua e/u lingua discurredda).

En la **Sutselva** (Val dal Rain Posterior) han declerà l'onn 2000 be var 571 personas il rumantsch sco meglra lingua (1111 sco meglra lingua e/u lingua discurredda). Il sutsilvan è derasà il pli ferm en la Val Schons: 20,1% da la populaziun ha inditgà il rumantsch sco meglra lingua, 35,9% sco meglra lingua e/u lingua discurredda. Ina pitschna maioritad rumantscha (53,8% resp. 76,1% dals 355 abitants) han be anc en las quatter vischnanchettas da la Muntogna da Schons.

En l'**entir territori tradiziunalmain rumantsch** fa la populaziun ch'ha inditgà il rumantsch sco meglra lingua 32,8% dal total. Sulettamain en 63 da las 116 vischnancas dal territori tradiziunalmain rumantsch resp. da las 208 vischnancas dal chantun Grischun resulta da quest punct da vista ina maioritad rumantscha. Questas vischnancas maioritarmain rumantschas na furman betg in territori linguistic compact. Bleras vischnancas èn isoladas, e la populaziun diminuescha ed inveterescha. Ina gronda part dals centers regionals impurtants dal punct da vista economic e cultural èn ultra da quai da lingua tudestga (Cuir, Tusaun) u èn gia fermamain germanisads (Glion, Domat, Andeer, Samedan, San Murezzan). Las regiuns cun ina maioritad rumantscha (Surselva, Surses, Engiadina Bassa, Val Müstair) han però anc ina gronda forza d'integraziun. En questas regiuns n'èsi betg pussaivel da manar ina vita sociala activa senza savair rumantsch.

Il tudestg ed autras linguas avanzan

La cultura linguistica en il Grischun è suttemessa ad ina transformaziun ferma e continuanta. Il tudestg vegn rinforzà tras il svilup demographic e linguistic. Il process d'erosiun en il territori rumantsch cuntinuescha. Il talian ha bain pers terren sco meglra lingua, ma grazia a la ferma derasaziun sco segunda lingua ha el en tut pudì meglieiar levamain sia posiziun.

Da las linguas en Svizra inditgadas da lur pledaders sco meglra lingua en la dumbraziun dal pievel 2000 occupa il rumantsch oz la 11avla piazza davos il tudestg, franzos, talian, serb, croat, albanais, portugais, spagnol, englais e tirc.

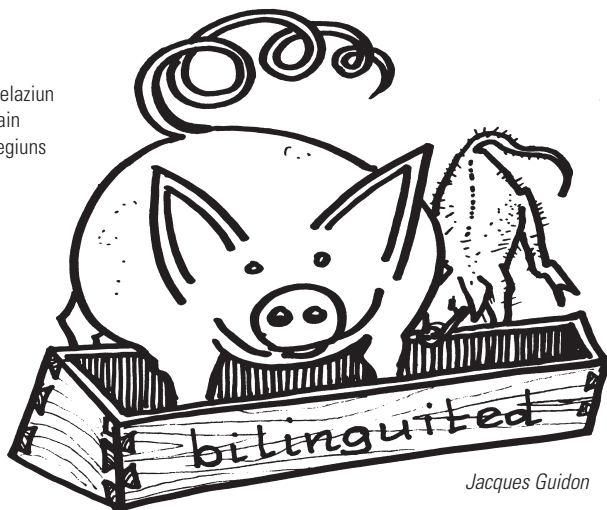
Dapi il 1990 è creschida la populaziun da lingua tudestga en il Grischun per 12,4%, il tudestg sco lingua principala è s'augmentà per 4,5% da 65,3% a 68,3%. La populaziun da lingua taliana è restada pli u main la medema, sco lingua principala ha il talian dentant diminui per 7,4% da 11,0% a 10,2%. La populaziun da lingua rumantscha è regredida per 8,9% ils davos diesch onns, la part da la lingua principala è sa diminuida per 15,3% da 17% a 14,5%.

L'onn 1950 discurrevan en il Grischun anc 56,2% tudestg, 29,3% rumantsch, 13,2% talian ed 1,3% franzos u in'otra lingua estra. Ils ultims 50 onns è il tudestg pia s'augmentà per 1/5, entant ch'il rumantsch ha pers pli che la mesadad ed il talian var 1/4 da ses pledaders. A medem temp è la part relativa da las linguas estras en il Chantun sa quintuplada.

En tschintg vischnancas grischuns ha il tudestg substituì il rumantsch sco la lingua maioritara (meglra lingua) dapi il 2000 (Laax, Surcuolm, Alvaschagn, Brinzouls e Pazen-Farden che ha fusiunà cun Donat il 2003, mantegnond qua tras ina maioritad rumantscha). En la medema perioda è la part da las linguas estras creschida per 7,3% cun in augment da la populaziun da 15,5%.

Dals las 208 vischnancas dal Grischun cumpiglia il territori tradiziunalmain rumantsch 116. Be stgars la mesadad da quellas (64) han ina maioritad rumantscha tenor la dumbraziun dal pievel 2000.

Rumantsch e tudestg:
dapi tschientaners ina relaziun
ch'indeblescha fermamain
il rumantsch en pliras regiuns
linguisticas.

Jacques Guidon

Motivs per la regressiun dal rumantsch

Pliras raschuns per la regressiun dal rumantsch èn gia vegnidas numnadas qua survart: las midadas da la structura economica, l'immigraziun da persunas d'autras linguas, la mancanza d'integraziun, l'emigraziun dals giuovens Rumantschs. Autras raschuns èn:

- La mancanza d'in center economic e cultural en il territori rumantsch.
- La mancanza d'in territori da medema lingua a l'exterior (retroterra), e consequentamain la mancanza d'in sustegn sin il champ da la modernisaziun e da la planisaziun da la lingua.
- La dependenza economica visavi la Svizra tudestga.
- L'influenza dals meds da massa electronics, da la pressa e da tuttas sorts publicaziuns en lingua tudestga (vesair chap. «Meds da massa», p. 64 s.).
- La preschientscha insufficienta da la lingua rumantscha en la vita publica ed en ils secturs economic privats.
- Il fracziunament da la lingua rumantscha en plirs idioms scrits che ha provocà la furmaziun d'identitads localas ed ina tendenza al particularissem regional.
- La mancanza d'ina lingua rumantscha unificgada che permetta ina preschientscha generala da la lingua en il mintgadi (vesair chap. «Rumantsch grischun», p. 92 s.).

La Lia rumantscha na po betg schliar suletta tut ils problems e recuperar tut ils deficits. Ella è dependenta da la collavuraziun d'instituziuns, organisaziuns ed administraziuns, dal sustegn davart da las autoritads federalas e chantunalas e da l'engaschament dals meds da massa, da las scolas e da persunas privatas, e surtut da las Rumantschas e dals Rumantschs sez.

Differentas mesiras per il mantegniment e la promoziun da la lingua rumantscha èn gia vegnidas realisadas, autras mesiras èn planisadas. Menziun speziala meritan:

- L'elevaziun dal rumantsch ad ina lingua parzialmain uffiziala da la Confederaziun (vesair chap. «Situaziun giuridica dal rumantsch», p. 38 s.).
- Il sustegn finanziel al rumantsch sin la basa da la Lescha federala davart ils agids finanziels per il mantegniment e la promoziun da la lingua e cultura rumantscha e taliana dals 6 d'october 1995.
- La derasaziun da la lingua da scrittira unificgada, il rumantsch grischun (vesair chap. «Rumantsch grischun», p. 92 s.).
- Il svilup sistematic da la lingua rumantscha (neologissem, terminologias spezialas, manuals specifics, meds d'instrucziuns, euv.).
- La promoziun da la litteratura rumantscha (cudeschs per uffants e giuvenils, comics, dis da litteratura, furmaziun, euv.).
- L'augment da las emissiuns rumantschas da radio e televisiun (vesair chap. «Meds da massa rumantschs», p. 67 s.).
- La promoziun da la pressa rumantscha tras «La Quotidiana» (gasetta rumantscha dal di, lantschada il 1996) e l'«Agentura da Novitads Rumantscha» (ANR).

- La promoziun dal rumantsch en scola (models per ina scola bilingua equilibrada, revalorisaziun dal rumantsch en las scolas professiunalas ed en las scolas a la periferia dal territori rumantsch, euv.).
- La realisaziun parziala dal princip da territorialitad sin la basa da reglamentaziuns regionalas u intercommunalas.
- L'adiever da la lingua rumantscha en ils mediums moderns (videos, elavuraziun electronica da datas, internet, DVD, natel, euv.).
- La promoziun da las activitads dals giuvenils (sustegn a la «Giuventetgna rumantscha», a la revista «Punts», a las occurrenz organisadas dals e per ils giuvens, euv.).
- La promoziun da la chapientscha e dal barat tranter las regiuns rumantschas e tranter las trais regiuns linguisticas dal Grischun (en il rom da las Scuntradas rumantschas, da manifestaziuns cuminaivlas, da barats culturals, euv.).

Bilinguitad ed integraziun linguistica

La Svizra è in pajais pluriling. Pluriling è dentant sulettamain il stadi (plurilinguitad sociala). Las abitantas ed ils abitants da la Svizra èn per gronda part monolings. Be ils Rumantschs – cun excepziun d'intgins uffants pli pitschens – èn propi bilings (rumantsch-tudestg). Bliers discurren u chapeschan en pli er las autras duas linguas naziunalas svizas (franzos e/u talian). La bilinguitad rumantsch-tudestga è vegnida considerata ditg sco in privel per la lingua rumantscha e per il svilup individual dals Rumantschs. Quel privel exista effectivamain, sch'il rumantsch vegn marginalisà anc pli fitg en confrunt cun il tudestg. La lingua rumantscha sto perquai vegnir francada sco emprima lingua en ses territori tradiziunal. Ella sto survegnir ina posiziun pli ferma en tut las domenas da la vita da mintgadi, surtut in il sectur economic. Ils immigrants d'autras linguas ston pudair vegnir integrads linguistica-main.

La politica linguistica sto empruvar da dar a la bilinguitad rumantsch-tudestga in senn funcziunal e cultural. Per quest intent èsi necessari da propagar e promover l'utilitad dal rumantsch en scola, en la professiun ed en la vita privata e da motivar ils immigrants d'autras linguas d'emprender rumantsch.

Litt: Baur, B., Allegra genügt nicht... , BM, Chur 1996; Bickel, H./Schlöpfer, R.: Mehrsprachigkeit – eine Herausforderung... , PFN 21, Helbing & Lichtenhahn, 1994; Billigmeier, R. H.: Land und Volk der Rätoromanen, Huber, Frauenfeld 1983; Camartin, I.: Nichts als Worte...? Artemis, Zürich 1985; Cathomas, B.: Erkundungen zur Zweisprachigkeit der Rätoromanen... , Peter Lang, Bern-Frankfurt 1977; Catrina, W.: Die Rätoromanen zwischen Resignation und Aufbruch, Orell Füssli, Zürich 1983; Dörig, H. R./ Reichenau, Chr.: La Svizra – 2 1/2 linguatgs?, Desertina, Mustér 1982; Dürmüller, U.: Mehrsprachigkeit im Wandel... , Pro Helvetia, Zürich 1996; DFI: Quadrilinguitad svizra – preschent e futur... , Berna 1989; Furer, J.-J.: La mort dil romantsch ni l'entschatta della fin per la Svizra, Cuera 1981; Furer, J.-J., Le romanche en péril? BFS, Bern 1996; Furer, J.-J.: Graubünden, von der Dreisprachigkeit zur deutschen Einsprachigkeit (?). Eine traurige Ausnahme in der Schweizer Praxis, in: Studis Romontschs, 1999; Kraas, F.: Die Rätoromanen Graubündens Peripherisierung einer Minorität, Franz Steiner, Stuttgart 1992; Schlöpfer, R. (Hrsg.): Die viersprachige Schweiz, Benziger, Zürich 1982; Widmer, J. et al., Die Schweizer Sprachenvielfalt im öffentlichen Diskurs, Peter Lang, Bern 2003.

Situaziun giuridica dal rumantsch

Al nivel federal

Il dretg da linguas da la Svizra sa basa principalmain sin l'artitgel 70 da la Constituziun federala e sin il dretg costituziunal na scrit ma renconuschì dal Tribunal federal (stadi: 1. d'october 2004, cf. www.admin.ch > Constituziun federala). La libertad da lingua ha, tut tenor ses diever, in cuntegn different: sch'ella vegn duvrada tranter singulas personas privatas, sa tracti dal dretg da s'exprimer en quella lingua ch'ins tscherma libramain; sch'ella vegn duvrada tranter personas privatas ed il stadi, sa tracti dal dretg minimal da duvrr in lingua naziunala minoritara en tschertas domenas, p.ex. sco lingua da scola e/u lingua administrativa. L'impurtanza dal princip territorial (appartegnientscha ad in territori linguistic circumscriit) vegn relativada dal Tribunal federal e considerata plitost sco in princip e main sco in dretg costituziunal.

L'artitgel 116 da la **veglia Constituziun federala (art. 116 vCF¹)** determinava dapi il 1938² las linguas naziunales ed uffizialas da la Confederaziun sco suonda:

- 1 Il tudestg, il franzos, il talian ed il retoromantsch èn ils linguatgs naziunals da la Svizra.
- 2 Il tudestg, il franzos ed il talian vegnan declerads sco linguatgs uffizials da la Confederaziun.

Ils 10 da mars 1996 ha il pievel svizzer acceptà cun ina maioritad da vuschs da 76% la revisiun da l'artitgel da linguas costituziunal. En la **nova Constituziun federala (nCF³)** dals 18 d'avrigl 1999 è quest artitgel da linguas vegnì midà en **l'artitgel 70 (linguas)**.

- 1 Las linguas uffizialas da la confederaziun èn il tudestg, il franzos ed il talian. En il contact cun personas da lingua retoromantscha è er il retoromantsch lingua uffiziala da la confederaziun.
- 2 Ils chantuns determineschjan lur linguas uffizialas. Per mantegnair l'enclegientscha tranter las cuminanzeas linguisticas, respectan els la composiziun linguistica usitada e resguardan las minoritads linguisticas tradiziunales.
- 3 La confederaziun ed ils chantuns promovon la comunicaziun ed il barat tranter las cuminanzeas linguisticas.
- 4 La confederaziun sustegna ils chantuns plurilinges tar l'adempliment da lur incumbensas spezialas.
- 5 La confederaziun sustegna mesiras dals chantuns Grischun e Tessin per mantegnair e promover la lingua retoromantscha e taliana.

La quadrilinguitad da la Svizra è francada en **l'art. 4 (linguas naziunales)** da la nova Constituziun federala:

- 1 Las linguas naziunales èn il tudestg, franzos, talian ed il retoromantsch.

Cun las novas premissas da la politica linguistica federala, francadas en la nCF¹, sco er cun numerusas intervenziuns parlamentaras è vegnida redefinida l'incumbensa da la Confederaziun e dals chantuns (engaschament politic-linguistic pli grond).

Publicaziuns impurtantas sco leschas, explicaziuns davart las votaziuns, e.u.v. vegnan stampadas er en lingua rumantscha, ed ils Rumantschs han la pussaivladad da sa drizzar a las autoritads federalas en lur lingua materna.

¹ vCF = (veglia) Constituziun federala da la Confederaziun svizra dals 29-5-1874, CS 101.

² Votaziun dal pievel (istorica!) dals 20-2-1938 davart la renconuschientscha dal rumantsch sco lingua naziunala.

³ nCF = (nova) Constituziun federala da la Confederaziun svizra dals 18-4-1999.

En il rom da l'artigel da linguas, revedì en la nCF¹, ha l'Uffizi federal da cultura (UFC) elavurà ils onns 1999–2004 mesiras per sia realisaziun. Quellas prevesan ina **lescha da linguas**, la promoziun da las minoritads linguisticas, la chapientscha ed il barat tranter las cuminanze linguisticas sco er simposis (cf. www.kultur-schweiz.admin.ch).

La primavaira 2004 ha il Cussegl federal decidi da desister per motivs da spargn da preschentar al Parlament ina missiva davart la Lescha da linguas. La Lescha da linguas avess effectuà a partir dal 2008 novas expensas federalas da 17 milliuns francs. Plinavant avess ella obligà il Cussegl federal da sustegnair finanziaimain las stentas da chantuns plurilinges sco Berna, il Vallais, il Grischun e Friburg per il barat da scolars e scolasts, la producziun da meds d'instrucziun, la realisaziun da curs da linguas per migrants u il mantegniment d'agenturas da novitads. En pli fiss vegnida promovida la plurilinguitad tras in post scientific che la Confederaziun ed ils chantuns avessan manà cuminaivlamain. Cun la renunzia ad ina Lescha da linguas federala croda suenter lungas preparativas ina pitga prevedsida per ina politica linguistica activa en la Svizra.

Ils chantuns, las organisaziuns linguisticas e la Conferenza svizra dals directurs chantunals da l'educaziun publica (CDE) han exprimì lur dischillusiun da la decisiun negativa dal Cussegl federal. Stadi actual (2004): deputadas e deputads dals chantuns bilings s'engaschan, ensemen cun la CDE, per che la Leschas da linguas vegnia integrada en il plan da legislatura 2004–2008 dal Cussegl federal.

La nova Constituziun federala è entrada en vigur l'emprim da schaner 2000. Cun l'art. 69 dat ella er a la **promoziun da cultura federala** ina basa costituziunala. La Confederaziun è obligada da prender resguard da la diversitad culturala e linguistica dal pajais. L'artigel da cultura 69 nCF¹ satisfa ad in impurtant basegn giuridic e fa ina punt tranter la Constituziun federala e la promoziun da cultura vivida. El furma la basa per la Lescha per promover la cultura (en planisaziun) e dattan la pussaivladad da reponderar e da reorganisar la politica da cultura federala e sia interraziun cun chantuns, vischnancas e persunas privatas.

Ultra dals art. 4 e 70 nCF¹ datti anc auters artitgels costituziunals e differentas leschas e disposiziuns federalas che regardan las linguas naziunales ed uffizialas da la Svizra:

Art. 8 nCF¹ (egualitad giuridica): ² *Nagin na dastga vegnir discriminà, particularmain betg pervia da l'origin, [...], da la lingua, [...]*

Art. 18 nCF¹ (libertad da lingua): *La libertad da lingua è garantida.*

Art. 31 nCF¹ (privaziun da la libertad): ² *Mintga persuna che vegn privada da la libertad ha il dretg da vegnir infurmada immediat ed en ina lingua chapaivla davart ils motivs da la privaziun da la libertad e davart ses dretgs. [...]*

Art. 188 nCF¹ (Tribunal federal): ⁴ *Tar l'elecziun da las derschadras e dals derschaders dal tribunal federal prenda l'assemblea federala resguard sin ina represchentanza da las linguas uffizialas.*

Art. 15 LPubl² (Publicaziun en lingua rumantscha): *Decrets federals d'impurtanza particulara vegnan publitgads en rumantsch en furma da stampats separads. La Chanzlia federala determinescha tals decrets en convegnientscha cun la Chanzlia chantunala dal Grischun.*

¹ nCF = (nova) Constituziun federala da la Confederaziun svizra dals 18-4-1999.

² LPubl = Lescha federala davart las collecziuns dal dretg federal ed il Fegl uffizial federal. (Lescha da publicaziuns uffizialas) dals 18-6-2004, CS 170.512.

Art. 11 da l'ordinaziun davart las translaziuns da l'administraziun federala, al. 3: translaziuns en las linguas uffizialas: ¹ Il cussegl federal decretescha directives per la translaziun en rumantsch. ² La translaziun da texts impurtants e da decrets dal dretg federal en rumantsch succeda en collavuraziun cun la chanzlia chantunala dal Grischun.

Art. 153 OG¹: ¹ Las spaisas giudizialas che ston vegnir pajadas da las partidas, sa cumponan da la taxa dal tribunal e da las spaisas per translaziuns, cun excepziun da translaziuns en u da linguas naziunalas (...).

Art. 4 LFPC²: ¹ Il derschader e las partidas ston sa servir dad ina da las linguas naziunalas da la Confederaziun. Sch'i fa da basegn, ordinescha il derschader la translaziun.

Art. 1 LFPC² regla la procedura en ils fatgs da cuntraversa giuditgads dal **Tribunal federal** en unica istanza e menziunads en l'**art. 41** da la Lescha davart l'organisaziun giudiziaria dals 16 da december 1943. Ella vegn però applitgada a basa da l'**art. 40 LO** per tut ils cas purtads davant il Tribunal federal, sche la lescha na cuntegna autras disposiziuns da procedura. Tenor l'**art. 116** e l'**art. 37 al. 3 LO** vegn la decisiun dal Tribunal federal redigida en ina lingua uffiziala, per regla en la lingua da la decisiun contestada. A quai s'aggiunschan las disposiziuns cuntegnidas en ils **art. 97 da la Procedura penala federala** e **95 da la Procedura penala militar**a, en relaziun cun l'**art. 14 da l'Ordinaziun d'applicaziun correspondent**a. L'**art. 37 da la Lescha federala davart la procedura administrativa federala** prevesa che *las autoritads federalas prendian lur decisiuns en la lingua uffiziala, en la quala las partidas han fatg u faschessas lur dumondas, las davosas istanzas chantunalas en la lingua uffiziala prescritta tenor dretg chantunal*.

Art. 1 e 2 da la Lescha federala davart ils agids finanzials per il mantegniment e la promoziun da la lingua e cultura rumantscha e taliana dals 6 d'october 1995 (stadi 1-10-1996):

¹ La Confederaziun po, en il rom dals credits concedids, accordar als chantuns Grischun e Tessin agids finanzials per sustegnair: a. mesiras generalas da mantegniment e da promoziun da la lingua e cultura rumantscha e taliana; b. organisaziuns ed instituziuns cun incumbensas surregionalas per il mantegniment e la promoziun da la lingua e cultura rumantscha e taliana; c. ediziuns en Svizra rumantscha ed en Svizra taliana.

² La Confederaziun po, en il senn dal mantegniment e da la promoziun da la lingua rumantscha, sustegnair la pressa rumantscha.

³ *Is agids finanzials federals èn subordinads ad ina prestaziun adequata dals chantuns Grischun e Tessin [almain 25% dals custs totals].*

⁵ Il Cussegl federal po fixar taxas differentas.

Al nivel chantunal

La Confederaziun ceda la competenzaa en dumondas da lingua als singuls chantuns. Il chantun Grischun proceda tenor il princip da l'autonomia communal: las vischnancas grischunas pon determinar sez lur lingua administrativa e lur lingua da scola (dapi il 2003 en cunvegientscha cun il Chantun). Il Grischun ha proclamà il 1880 il tudestg, il rumantsch ed il talian sco linguas chantunalas ed ha reglè lur diever

¹ OG = Lescha federala davart l'organisaziun giudiziala dals 16-12-1943 (stadi dals 13-4-2004).

² LFPC = Lescha federala davart il process civil dals 4-12-1947 (stadi dals 23-1-2001), CS 273.

en l'administraziun, en la legislaziun ed en la giurisdicziun chantunala. Entant che l'**art. 46 da la veglia Constituziun chantunala**¹ determinava simplamain las trais linguas dal chantun² sco linguas chantunalas, sa basa l'**art. 3 da la nova Constituziun chantunala**³ (en vigor dapi il 2003) sin las trais pitgas «linguas nazionalas ed uffizialas», «protecziun per las linguas minoritaras» e «lingua(s) uffiziala(s) e lingua(s) da scola» (stadi 1-10-2004; vesair www.gr.ch > Departemente/Dienststellen > Amt für Kultur > Publikationen > Gesetzessammlung > Bündner Rechtsbuch > Suchen: Sprachen).

L'artigel 3 da la nova Constituziun chantunala³ (Linguas) tuna sco suonda:

- ¹ *Il tudestg, il rumantsch ed il talian èn las linguas chantunalas ed uffizialas equivalentas dal chantun.*
- ² *Il chantun e las vischnancas sustegnan e prendan las mesiras necessarias per mantegnair e promover la lingua rumantscha e taliana. Els promovon la communicaziun ed il barat tranter las cuminanzas linguisticas.*
- ³ *Las vischnancas ed ils circuls determineschan lur linguas uffizialas e lur linguas da scola, e quai en il rom da lur cumpetenzza ed en cooperaziun cun il chantun. En quest connex respectan els la cumposiziun linguistica usitada e resguardan las minoritads linguisticas tradiziunalas.*

La nova Constituziun chantunala renconuscha cleramain la trilinguitad dal Grischun. En quest connex s'orientescha ella tenor las directivas da la Constituziun federala. Las trais linguas chantunalas vegnan decleradas explicitamain sco equivalentas. La formulaziun pragmatica tegna quint dals giavischs da las minoritads linguisticas indigenas.

Art. 90 nCC (Cultura e perscrutaziun): *Il chantun e las vischnancas promovon la lavur artistica, culturala e scientifica sco er il barat cultural. Per quest intent resguardan els la varietad linguistica e las particularitads regionalas dal chantun.*

Art. 25 LDP⁴ (Lingua): *Ils documents da votaziun chantunals vegnan publitgads en lingua tudestga, rumantscha e taliana e vegnan tramess a las vischnancas tut tenor lur appartegnientscha linguistica. Ils votants pon declerar envers la suprastanza communal en tge lingua ch'els vulan retschaiver ils documents da votaziun. En l'Ordinaziun concernent il diever dal rumantsch grischun per ils documents da votaziun rumantschs e per il Cudesch da dretg grischun rumantsch (DG 180.200), a basa da l'art. 25 LDP⁴ e da l'art. 4 da l'Ordinaziun davart l'ediziun d'in nov Cudesch da dretg grischun e la cuntinuaziun da la collecziun uffiziala da leschas, decida la Regenza ils 26 da zercladur 2001 en l'art. 1: *Ils documents chantunals da votaziun rumantschs vegnan publitgads per rumantsch grischun* ed en l'art. 2: *Il cudesch da dretg grischun rumantsch vegn publitgà per rumantsch grischun.* (En vigor dapi il 1-7-2001.)*

¹ Constituziun per il chantun Grischun (CC) dals 2-10-1892 (en vigor fin il 2003).

² Tudestg, rumantsch e talian. Linguas nazionalas dal chantun Grischun eran fin il 1996 il tudestg, il talian ed ils tschintg idioms rumantschs sursilvan, sutsilvan, surmiran, puter e vallader. Cun decisiun da la Regenza grischuna dals 2-7-1996 daventa nov il rumantsch grischun lingua uffiziala dal chantun, sche quel sa drizza a l'entira populaziun rumantscha (cf. chap. «Rumantsch grischun», p. 93 s.).

³ Constituziun dal chantun Grischun (CC), 2003, DG 110.100.

⁴ LDP = Lescha davart il diever dals dretgs politics en il chantun Grischun, versiu tenor conclus dal pievel dals 10-6-2001, approvada dal pievel ils 10-6-2001, DG 150.100.

⁵ Versiu tenor decisiun dal pievel dals 10-6-2001.

Art. 59 UGCG¹ (Lingua da tractativa): *Mintga commember [dal Cussegl grond, red.] è liber da dar ses votum en tgenina da las trais linguas chantunales ch'el vul. Mintga commember ha il dretg da pretender translaziuns da dumondas fatgas en la lingua ch'el chapescha.*

Art. 20 LDA²: *Las linguas da dretgira èn las linguas naziunales ch'èn renconuschidas tras la constituziun chantunala.*

Art. 28 OGT³: *Las linguas da dretgira èn las linguas naziunales ch'èn francadas en la constituziun chantunala. La sentenza vegn redigida per tudestg. A las partidas en la part taliana dal pajais sto vegnir agiuntada ina translaziun taliana. Decisiv per la vigur legala è il text tudestg da las sentenzias e dals conclus. Il rumantsch è damai renconuschì expressamain sco lingua giudiziala davant il Tribunal administrativ chantunal e davant il Tribunal chantunal dal Grischun. Sin ils plauns communal, cirquital e districtual è il rumantsch renconuschì sin la medema basa constituziunala sco lingua uffiziala e damai sco lingua giudiziala en ses intschess tradiziunal (vesair Viletta 1978, p. 231).*

Art. 87 PP⁴: *Las deposiziuns ston per regla vegnir protocolladas en ina lingua naziunala che l'interrogà chapescha, conform a l'artitgel 46 da la constituziun chantunala. Per interrogar persunas da lingua estra po l'inquisitur procurar translatur che ston vegnir admonids a la vardad en il senn da l'artitgel 307 CP e che ston medemamain suttascriver il protocol per confermar la correctadad da la translaziun.*

Art. 13 OOG⁵: *La lingua da tractativa è il tudestg. Sche partidas u perditgas che san mo in'otra lingua fan part da las tractativas, consultescha il president in translatur, sche quai è necessari.*

Art. 14 OOG⁵: *La redacziun da sentenzias e da conclus succeda en lingua tudestga. A las partidas en la part taliana dal pajais sto vegnir agiuntada ina translaziun taliana. Decisiv per la vigur legala è il text tudestg da las sentenzias e dals conclus.*

Art. 10 OSC⁶: *1 Ils registers vegnan manads en lingua tudestga u taliana (art. 9 al. 1 OSC¹). [...] ³En ils circuls da stadi civil dal territori linguistic rumantsch vegn il rumantsch resguardà commensuradmain en il rom dal dretg federal. Ils detagls regla la regenza tras ordinaziun*

Art. 1 al. 2 ODG⁷: *2 Il cudesch da dretg grischun vegn publitgà per tudestg, per rumantsch e per talian.*

¹ UGCG = Urden da gestiun dal Cussegl grond, DG 170.140.

² LDA = Lescha davart la Dretgira administrativa, DG 370.100.

³ OGT = Ordinaziun davart l'organisaziun e la gestiun da la Dretgira chantunala, DG 173.100.

⁴ PP = Lescha davart la procedura penala, approvada dal pievel ils 8-6-1958 (stadi dals 8-7-2004).

⁵ OOG = Ordinaziun davart l'organisaziun, la gestiun e las taxas da la Dretgira administrativa, DG 173.300.

⁶ OSC = Ordinaziun executiva davart il stadi civil, DG 213.100.

⁷ ODG = Ordinaziun davart l'edizien d'in nov Cudesch da dretg grischun e la cuntinuaziun da la collecziun uffiziala da leschas, DG 180.100. Tenor decisiun da la Regenza grischuna dals 2-7-1996 (cf. chap. «Rumantsch Grischun», p. 93) vegn redigida la versiun rumantscha dal Cudesch da dretg grischun en l'avegnir sulettain en rumantsch grischun.

Translaziun: Ils 21-1-1991 ha la Regenza grischuna relaschè directives concernent la translaziun da texts uffizials en talian ed en rumantsch, revedidas parzialmain il december 1996. Questas directives reglan l'adiever concret dal talian e dal rumantsch en il Cussegl grond, en la Regenza ed en l'administraziun. L'art. 2 è vegni cumpletta cun ina nova lit. k che determinescha l'obligaziun da translatar inscripziuns vi d'edifizis publics dal Chantun. L'art. 4 al. 1 declera finalmain il rumantsch grischun sco lingua relevanta per la translaziun da texts ch'èn d'impurtanza per l'entir Chantun. L'adiever dals idioms regla l'art. 4 al. 2.

L'avrigl 2003 ha la Regenza grischuna approvà ina nova regulaziun da la Lescha federala da publicaziun. En sia consultaziun a la Chanzlia da la Confederaziun svizra pretenda elle dentant che la versiun rumantscha dals decrets saja equalmain impegnativa sco ils decrets en tschellas trais linguas uffizialas.

Linguas d'instrucziun: la nova Lescha chantunala da scola¹ dals 26-11-2000, l'Ordinaziun executiva tar la Lescha da scola (DG 421.010) ed ils plans d'instrucziun da la scola populara grischuna distinguan tranter scolas primaras da lingua tudestga, taliana e rumantscha. Las vischnancas determineschan en atgna cumpetenza il tip da lingua relevant per lur scola primara. Las uschenumnadas «scolas da lingua rumantscha» èn dentant adina stadas bilinguas. Tenor l'art. 15 da l'Ordinaziun executiva tar la Lescha da scola èn d'instruir la lingua materna ed ina segunda lingua sco roms obligatoris. L'art. 15bis al. 2 determinescha: «*L'instrucziun da rumantsch cumenza per regla en la 1. classa primara resp. en 1. classa pitschna; ella sto dentant vegnir purschida il pli tard davent da la 4. classa primara e per regla davent da la 4. classa pitschna.*» Al. 3 dal medem artigel stipulescha: «*Sch'i vegnan purschids en ina vischnanca rumantsch e talian sco roms d'elecziun obligatoris, decidan las personas cun la pussanza dals geniturs en tgenina da las duas linguas che lur uffants han da vegnir instruids.*» Tenor art. 15bis al. 4 po il Chantun «*promover tras ina cussegliaziun correspondentia l'introducziun e l'instrucziun da la lingua rumantscha en il senn d'ina lingua da contact e da vischinanza.*» Art. 16bis al. 1 determinescha: «*Ils roms d'instrucziun obligatoris per scolas tudestgas, rumantschas e talianas èn: tudestg, rumantsch e talian mintgamai sco emprima lingua, in'ulteriura lingua chantunala che vegn fixada dals purtaders sco segunda lingua, [...]*»

Art. 8 da la Lescha chantunala da scola¹ regla l'adiever da la segunda lingua:

- ¹ *En las scolas primaras ed en las classes pitschnas sto vegnir purschida almain ina lingua chantunala sco segunda lingua, e quai sco rom obligatori.*
- ² *La segunda lingua en scolas primaras rumantschas e talianas ed en classes pitschnas rumantschas e talianas è il tudestg. La segunda lingua en scolas primaras tudestgas ed en classes pitschnas tudestgas è il talian. La segunda lingua en scolas primaras tudestgas ed en classes pitschnas tudestgas cun ina instrucziun rumantscha è il rumantsch, premess che quel na vegnia betg remplazzà dal talian sin basa d'in conclus communal.*
- ³ *Tras in conclus communal po vegnir instrui rumantsch empè da talian en scolas primaras tudestgas ed en classes pitschnas tudestgas. Las vischnancas han er la pussaivladad da porscher talian e rumantsch sco roms d'elecziun obligatoris. En quel connex po il rumantsch vegnir instrui l'emprim en las emprimas trais classes da la scola primara sco rom obligatori.*

¹ Lescha davart las scolas popularas dal chantun Grischun (Lescha da scola) dals 1-8-2001, approvada dal pievel ils 26-11-2000, DG 421.000.

Il Chantun metta a disposiziun a las scolas primaras rumantschas ils meds d'instrucziun necessaris en lingua rumantscha. Responsablas per quai èn la Cumissiun chantunala per meds d'instrucziun e la Chasa editura chantunala per meds d'instrucziun. Il Chantun garantescha en pli la scolaziun da magistas e magisters primars da lingua rumantscha. Ils 27-9-1998 è vegnida revedida la Lescha davart las scolas medias ed approvada la Lescha davart la Scol'auta professiunala da pedagogia (DG 427.200). Cun quai ha lieu la scolaziun dals magisters primars sin il stgalim terziar a la nova Scol'auta professiunala da pedagogia (dapi il 2003/ 04) e betg pli al Seminari scolastic dal Grischun. Per garantir la scolaziun dals magisters da lingua rumantscha vegn revalidada considerablmain l'instrucziun da rumantsch al stgalim gimnasial. Il rumantsch po vegnir tscherni sco emprima lingua integrala durant il temp gimnasial. Ils futurs magisters rumantschs duain pudair cumpensar deficits en la lingua rumantscha er anc a la Scol'auta professiunala da pedagogia.

Al **nivel da la scola populara superiura** sa preschenta l'instrucziun da lingua en il Grischun sco suonda (tenor dretg vertent a basa dal nov concept da linguas, en vigur a partir da l'onn da scola 2002/03):

	Grischun tudestg	Grischun rumantsch	Grischun talian
Roms obligatoris	T, Ta (u R), E	R, T, E	Ta, T, E
Roms d'elecziun	R (u Ta), F	Ta, F	R, F

Directivas per scolas bilinguas: ultra dals trais tips da scola tudestg, rumantsch e talian èn pussaivels en cas excepziunals er models d'instrucziun bilingua. In tal tip po gidar vischnancas bilinguas a promover e mantegnair domaduas linguas. Ina decisiun a favur d'ina lingua resp. a disfavur d'ina autra lingua po uschia vegnir evitada. Ils 9-11-2001 ha decretà il Departament d'educaziun, cultura e protecziun da l'ambient dal chantun Grischun directivas per manar scolas bilinguas u singulas partiziuns da classas en il senn d'ina immersiun parziala. Questas directivas èn preschentadas sin la pagina d'internet da l'Uffizi per las scolas popularas e las scolinas dal chantun Grischun (www.avs-gr.ch > basas giuridicas).

Al **nivel da la scola media** vegn menziunada la lingua materna en l'art 5 da l'Ordinaziun davart ils examens da maturitad als gimnasis da la scolas medias grischunas sco rom da maturitad: *2«Sco lingua materna vegnan examinads il tudestg, il talian ed il rumantsch. Scolars da lingua materna taliana vegnan examinads en tudestg sco lingua estra. Per scolars da lingua materna rumantscha vegn il reto-rumantsch fixà ensemen cun la lingua d'instrucziun sco lingua materna en il senn da l'art. 9a da l'ordinaziun federala da renconuschientscha davart la maturitad»*¹ (CS 413.11). Cun la revisun da la lescha davart las scoals medias dals 27-9-1998 (DG 425.000) è vegnida fermamain revalidada la posiziun dal rumantsch a quest nivel. Dapi l'onn da scola 1999/2000 èsi pussaivel en il Grischun d'absolver ina maturitad bilingua (rumantsch/tudestg). Ultra dal rom rumantsch ston perquai vegnir purschids almain anc dus roms da basa en lingua rumantscha. Tenor la nova Lescha davart las scolas medias po il rumantsch vegnir tscherni er sco emprima lingua, sco lingua estra, sco rom d'accent u sco rom facultativ.

Per ils plans d'instrucziun destinads a las **scolas professiunalas** è la Confederaziun responsabla per la plipart da las professiuns. Quests plans d'instrucziun dattan pauc impurtanza a l'instrucziun da rumantsch. Las scolas mercantilas a Glion e Samedan porschan a las scolaras ed als scolars da lingua rumantscha ina lecziun obligatoria da rumantsch l'emna. A la scola professiunala artisanala a Samedan è da princip il tudestg la lingua d'instrucziun, il rumantsch vegn dentant resguardà per ils emprendists da lingua rumantscha en il rom da curs en bloc.

¹ Versiun abolida cun la midada definitiva da la ORM/MAV al RRM/MAR (2003).

Mesiras politicas per il mantegniment dal rumantsch

Al nivel federal

L'artitgel da linguas da la nova Constituziun federala (art. 70 nCF, en vigur dapi il 1-1-2000) oblighescha la Confederaziun da sustegnair mesiras prendidas dal chantun Grischun per il mantegniment e la promoziun dal rumantsch e dal talian. Il rumantsch ha il status d'ina lingua parzialmain uffiziala en ils contacts tranter la Confederaziun ed ils Rumantschs (vesair p. 38).

Al nivel chantunal

La politica linguistica grischuna s'occupa per gronda part da la promoziun da las duas linguas minoritaras, il rumantsch ed il talian. Il 1987 ha incumbensà la Regenza ina «Gruppa da lavur per las regiuns linguisticas dal Grischun» da sclerir la pussaivladad da decretar ina lescha da linguas chantunala e da preschentar mesiras concretas per il mantegniment e la promoziun dal rumantsch e dal talian. En ses rapport final, publictà il zercladur 1994, ha la gruppa da lavur proponì a la Regenza grischuna d'examinar ils suandants postulats e d'instradar las mesiras correspundentas:

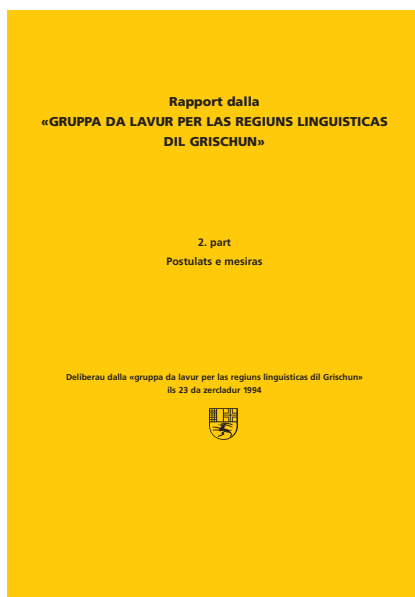
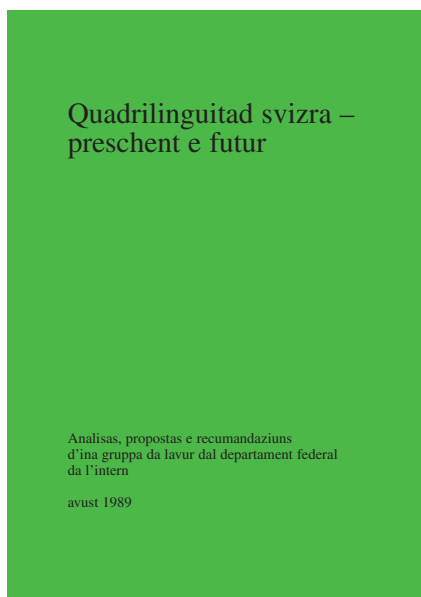
Parlament, administraziun, giurisdicziun

- Promulgar in artitgel da linguas (realisà il 2003!) ed ina lescha per la promoziun linguistica e culturala (realisada il 1999!) en favur da tuttas trais linguas chantunalas, cumprais lur idioms e dialects.
 - Circumscriver territoris linguistics sin la basa da convenziuns regiunalas u intercommunalas (realisà il 1995 per la Val Müstair e per l'Engiadina bassa, incl. S-chanf e Zuoz en Engiadina'Ota, e per singuls cumins dal Grischun central e da la Surselva).
 - Determinar ina suletta lingua rumantscha uffiziala (realisà cun la decisiun dal pievel dals 10-6-2001 areguard la revisiun parziala da la Lescha davart il diever dals dretgs politics en il chantun Grischun; vesair chap. «Situaziun giuridica dal rumantsch», p. 41 e chap. «Rumantsch grischun», p. 93).
 - Duvrar consequentmain las trais linguas dal chantun per ils recess dal Cussegl grond, en l'administraziun chantunala, en la giurisdicziun, per las inscripziuns sin edifizis publics, museums, scolas, plazzals, tavlas d'infurmaziun e d'orientaziun, signals da traffic, formulars, euv. (realisà parzialmain il 2003).
 - Sustegnair in Servetsch da Linguistica Applitgada rumantscha a la Lia Rumantscha dapi il 2003.
 - Instituir in post chantunal per la promoziun linguistica (realisà il 1995 cun ina plazza da 50%, dapi il 2003 part dal nov Uffiz da cultura, www.afk.gr.ch).
 - Resguardar la trilinguitad tar la tscherna dal personal administrativ.
 - Decentralisar tscherts secturs da l'administraziun chantunala en las regiuns linguisticas; integraziun linguistica dal personal decentralisà (curs da lingua ad hoc).
-

Scola	<ul style="list-style-type: none"> • Far experiments cun models d'immersiun en las scolas secundaras da lingua tudestga. • Prender mesiras per segirar las scolas rumantschas existentas en las vischnancas bilinguas (en ils onns 1996–2000 è vegni experimentà a Samedan in model da scola bilingua, approvà da la Regenza il 2002 e surpiglià da Puntraschigna il 2003). • Instrucziun da franzos a basa dal rumantsch. • Scola bilingua rumantsch-tudestg/talian-tudestg a Cuira (realisà dapi il 1999). • Promover il barat da classas e da magisters en il Grischun. • Promover la trilinguitad cun material d'instrucziun adattà. • Edir ina revista trilingua per ils scolars grischuns. • Pussibilitat d'emprender las linguas chantunales en las scolas secundaras, professiunales e medias. • Promover la trilinguitad passiva tar la magistraglia. • Introducir il rumantsch sco rom d'elecziun obligatori en la secziun tudestga dal Seminar da scolastAs dal Grischun (realisà, betg surpiglià da la nova Scol'auto professiunala da pedagogica a Cuira, avverta il 2003/2004). • Elavurar meds d'instrucziun en lingua rumantscha per las scolas medias dal Grischun (realisà parzialmain). • Rinforzar l'instrucziun da rumantsch en las scolas professiunales dal Grischun.
Medias	<ul style="list-style-type: none"> • Transmetter emissiuns en pliras linguas en ils programs da la Societad svizra da radio e televisiun (SSR; realisà parzialmain). • Derasar in program da radio per mintga lingua chantunala en l'entir Grischun (realisà parzialmain). • Privilegiar las linguas chantunales en las emissiuns da la televisiun svizra che vegnan transmessa sin il chanal biling. • Obligar ils radios privats da duvrar en moda equilibrada tuttas trais linguas chantunales (adempli parzialmain). • Promover la pressa rumantscha che garantescha il svilup organic e la derasaziun sistematica da la lingua (realisà: La Quotidiana, Agentura da Novitads Rumantscha ANR).
Economia	<ul style="list-style-type: none"> • Tegnair quint da las consequenzas negativas da la planisaziun economica per las regions linguisticas periclitadas dal Grischun. • Contribuir a la derasaziun dal rumantsch tras l'economia privata (descripciuns da products, instrucziuns d'adiever, reclamas, euv., garanti parzialmain grazia a la lingua unificada rumantsch grischun).
Conscienza linguistica	<ul style="list-style-type: none"> • Promover la conscienza per la valor da la trilinguitad grischuna.

Chapientscha vicendaivla	<ul style="list-style-type: none"> • Promover la chapientscha vicendaivla tranter las trais gruppas linguisticas dal Grischun. • Sustegnair la lavur da giuventetgna dal Grischun triling e promover ils contacts tranter ils Rumantschs da las differentas regiuns linguisticas (inizià il 1993 cun la revista mensila «Punts»). • Edir ina revista d'infurmaziun trilingua.
--------------------------	--

En il senn dal princip da subsidiarità duai il Grischun sustegnair finanziailmain las vischnancas en lur sforzs da mantegnair e promover il rumantsch ed il talian, sche quellas na disponan betg dals meds finansials necessaris per talas mesiras. La Regenza grischuna ha l'obligaziun da giuditgar, sch'ils postulats surmenziunads èn realisabels e d'incumbensar ils uffizis competents cun las lavurs necessarias per lur realisaziun.

Litt: R. Coray, Rätoromanische Mythen. Die Stellung des Bündnerromanischen in der Schweizer Sprachenpolitik, in: Ladinia 26–27 (2002–2003), 121–39; Nay, G.: «Die Stellung des Romanischen als Gerichtssprache» in: Gesetzgebung heute, 1991/1, Schweizerische Bundeskanzlei, Bern 1991, 9–26; Thürer, D.: Rechtsgutachten betreffend einiger Fragen zur gesetzlichen Verwirklichung des Territorialprinzips im Sprachenrecht des Kantons Graubünden, erstattet der Regierung des Kantons Graubünden, Zürich 1982, in: Schweiz. Zentralblatt für Staats- und Gemeindeverwaltung, Bd. 85 (1984); Pfeil, B. S., Die Minderheitenrechte in der Schweiz, in: Minderheitenrechte in Europa 2 (2002), 396–415; Viletta, R.: Abhandlung zum Sprachenrecht mit besonderer Berücksichtigung des Rechts der Gemeinden des Kantons Graubünden, Bd. 1: Grundlagen des Sprachenrechts. Zürcher Studien zum öffentlichen Recht 4, Zürich 1978.

Domenas d'adiever dal rumantsch

Scola

Il sistem scolastic grischun sa basa sin la Lescha da scola chantunala (vesair Cudesch da dretg grischun, 421.000) sco era sin ils plans d'instrucziun per ils differents stgalims da scola. Las vischnancas dal Grischun determineschon la lingua d'administrasiun e d'instrucziun en atgna cumpetenza. Il chantun metta a disposiziun a las scolas primaras rumantschas ils meds d'instrucziun necessaris en lingua rumantscha. Responsablas per quai èn la Cumissiun per meds d'instrucziun e la Chasa editura chantunala per meds d'instrucziun.

La nova Lescha da scola chantunala (en vigor dapi il 1-8-2001), l'Ordianziun executiva tar la Lescha da scola ed ils plans d'instrucziun distinguan tranter scolas primaras da lingua tudestga, taliana e rumantscha. Il rumantsch po esser lingua d'instrucziun (RLI) u rom d'instrucziun (RRI).

Il chantun Grischun quinta 208 vischnancas (2003). Da quellas sa chattan 116 en il territori tradiziunal rumantsch che sa servan sco suonda dal rumantsch e dal tudestg en scola:

Da la scolina a l'universidad

Stgalim da scola	LI	Dotaziun d'uras/remartgas
Scolina	R	En il Grischun mainan 80 vischnancas ina scolina rumantscha, 10 vischnancas ina scolina rumantsch-tudestga. En vischnancas al cunfin linguistic (vischnancas bilinguas u vischnancas rumantschas anc betg cumpletta-main germanisadas) mainan per part parallelamain scolinas en lingua rumantscha e tudestga, sporadicamain er scolinas maschadadas. A Cuira maina la Lia Rumantscha dapi il 1954, cun sustegn da la citad, ina scolina rumantscha. Las scolinas rumantschas han ina funcziun impurtanta per il mantegniment e la promoziun da la lingua e per l'integrasiun linguistica dad uffants da linguas estras. Il chantun garantescha il mantegniment da scolinas rumantschas cun la furnaziun da mussadras e mussaders da lingua rumantscha.

En las scolinas rumantschas è il mund linguistic anc en urden, er sch'ìls uffants percorschan plaunet ch'i dat anc ina segunda lingua, il tudestg, che vegn ad influenzer quel en moda decisiva.

Stgalim da scola	LI	Dotaziun d'uras/remartgas
Scola primara	R	Da las 116 vischnancas grischunas en il territori tradizionalmain rumantsch (2003) mainan 78 ina «scola rumantscha» (rumantsch sco lingua d'instrucziun al stgalim primar, tut tenor vischnanca er be fin a la 3. classa; da la 4. fin 6avla classa tudestg sco rom).
	R/T	Duas vischnancas mainan ina «scola bilingua» (Samedan, Puntraschigna).
	T	18 vischnancas mainan ina scola tudestga cun rumantsch sco rom (2-5 lecziuns/emna, per regla durant l'entir temp da scola obligatori, sporadica-main er be fin a la 3. classa).
	T	17 vischnancas mainan ina scola tudestga, senza rumantsch.
	T/Ta	Ina vischnanca (Beiva) maina ina scola tudestga e taliana.

Models grischuns per la scola populara cun lingua rumantscha			
	Scolina	Scola primara 1. cl., 2. cl., 3. cl., 4. cl., 5. cl., 6. cl.	Stgalim superiur
RLI	Rumantsch (100%)	Rumantsch (100%)	Rumantsch (14/12%) Tudestg
			Tudestg
RRI	Rumantsch	Rumantsch	
	Tudestg	Tudestg	

Rumantsch en moviment:
Il nov med d'instrucziun en 5 toms per
l'educaziun fisica en lingua rumantscha
simbolisescha vitaliad.

Stgalim da scola	LI	Dotaziun d'uras/remartgas
Stgalim superiur	T	A partir da l'onn da scola 2002/03: en vischnancas cun scola fundamentala rumantscha al staglim primar 3 lecziuns/ emna rumantsch sco rom obligatori; en vischnancas cun scola fundamentala tudestga u taliana datti en la 2./3. classa la pussaivladad da frequentar 3–5 lecziuns/emna rumantsch sco rom facultativ/rom d'elecziun obligatori.
Scola professionala	T/R/Ta	1 lecziun da rumantsch per di da scola (obligatori per tut ils emprendists da lingua materna rumantscha). L'onn 1996 è vegnì introduci il nov plan d'instrucziun da basa per l'instrucziun da furmaziun generala a las scolas commercialas. Als emprendists da lingua materna rumantscha a la Scola professionala artisanala a Cuira è fin alura vegnì instrui il rom rumantsch enstagl tudestg. Tenor il nov plan d'instrucziun da basa na pudeva questa regulaziun betg pli vegnir mantegnida. L'instrucziun betg specifica a las scolas professionalas a Glion e Cuira vegn generalmain manada a moda bilingua rumantsch/tudestg. Per l'instrucziun generala exista dapi l'avrigl 2000 l'uschenumnà model da splitting: la scola professionala a Cuira porscha rumantsch sco rom facultativ supplementar, premess che l'interess è avant maun. L'instrucziun da rom ha lieu sco fin uss en la scola professionala cumpetenta tenor la repartiziun dals circuls da scola. La fasa d'emprova per quest model da splitting dura anc fin il 2008. A la Scola agricola «Plantahof» a Landquart è vegnids instruids dal 1992 al 1996 dus roms en lingua rumantscha (medischa veterinara e gestiun commerciala; sistì il 1997 per mancanza d'interess). A las scolas commercialas a Samedan e Glion: instrucziun da la corrispondenza e d'in ulteriur rom en rumantsch.
Scola media	T/R/Ta	Fin a la fin dals onns 90 han ils scolars da lingua materna rumantscha absolvì il medem program da furmaziun sco lur conscolars da lingua tudestga. L'instrucziun en il rom rumantsch ha gì lieu per els en duas lecziuns emnilas supplementaras. La revisiun da la Lescha davart las scolas medias dals 27-9-1998 ha revalità fermamain la posiziun dal rumantsch sin quest stgalim. A partir da l'onn da scola porschan las scolas medias en il Grischun ina maturitad bilingua (rumantsch/tudestg). Sper il rom rumantsch vegnan instruids dus ulteriurs roms da basa en lingua rumantscha. Suenten la refurma da la scola media pon ils gimnasiast uss er tschermer rumantsch sco emprima lingua, sco lingua estra, sco rom d'accent u sco rom facultativ.
Scola media da diplom	D/R/I	En ils novs plans d'instrucziun da la Scola media da diplom a Cuira survegn il rumantsch la medema posiziun sco emprima lingua sco il tudestg ed il talian.

 Stgalim da scola LI Dotaziun d'uras/remartgas

**Scol'auta
professionala da
pedagogia dal
Grischun (SAP GR)
www.pfh-gr.ch**

T/R/Ta La Scol'auta professionala da pedagogia dal Grischun (SAP) remplazza dapi il 2003/2004 il Seminari scolastic grischun (cun partiziun rumantscha) e l'antieriura Scola da dunnas dal Grischun (cun partiziun rumantscha ed in model per promover la furmaziun interculturala) a Cuira sco er la partiziun dal Seminari scolastic a la Scola media d'Aschera. La SAP scolescha persunas per la scolina e la scola primara (studi da diplom) e porscha curs da perfecziunament a magistras e magisters, curs da stad, in'instrucziun en ina segunda lingua e curs da perfecziunament intensivs. Ultra da quai è activa questa scol'auta sin il champ da la perscrutaziun e dal svilup. Ils plans da studi generals per la scolaziun fundamentala a la SAP GR sa basan sin la Lescha davart la Scol'auta professionala da pedagogia dals 27-9-1998 (DG 427.200), sin la Lescha davart las scolas popularas dal chantun Grischun dals 26-11-2000 (DG 421.000) e sin cunvegns e reglaments interchantunals. Il rumantsch vegn resguardà commensuradamain tant en las direcziuns da studi «scolina» (emprima lingua ed integraziun linguistica, segunda lingua chantunala) e «scola primara» (emprima lingua, segunda lingua chantunala) sco er en la direcziun da studi «didactica sectoriala resp. didactica dal rom a basa d'ina furmaziun professionala orientada tenor il plan d'instrucziun». Per il mument na cuntanscha la puschida en lingua rumantscha dentant betg quella da l'antierur Seminari scolastic e da l'antieriura Scola da dunnas. Dapi il matg 2002 s'occupa ina gruppa da lavur intensivamain cun las pussaivladads da resguardar adequatamain il rumantsch ed il talian a la SAP.

Pädagogische Fachhochschule Graubünden
Scuola universitaria pedagogica dei Grigioni
Scol'auta professionala da pedagogia dal Grischun

**Scola per
Linguistica
Applitgada (SLA)
(www.sal.ch)**

T/R/Ta Scola specialisada superiura per scolaziun e perfecziunament cun sedia a Turitg e filiala a Cuira. Stretga collavuraziun cun l'Institut per medias e comunicaziun (IMC) a Cuira (www.imkchur.ch). La SLA porscha ses studi preparatori sco er ses studis da prediplom e da diplom er en lingua rumantscha.

 Stgalim da scola LI Dotaziun d'uras/remartgas

Universitads T/ F/Ta/R Ina vasta purschida per studegiar la lingua e la litteratura rumantscha a l'Universitad ed a la SPF da Turitg (incumbensas d'instrucziun; dapi il 1985 professura extraordinaria per linguistica e litteratura rumantscha cun vacanza dal 1996 al 2001; assistentas ed assistents; www.unizh.ch/rose) ed a las universitads da Friburg (incumbensas d'instrucziun; dapi il 1991: professura ordinaria per filologia rumantscha; assistentas ed assistents; www.unifr.ch, fs-phil-rom@unifr.ch), da Geneva (professura ordinaria per linguistica e litteratura rumantscha; www.unige.ch/lettres/roman) e da Berna (en il rom da la linguistica cumparativa; www.roma.unibe.ch). L'Universitad da Friburg è la suletta universitad svizra che porscha rumantsch sco rom principal. Ultra dals students da romanistica furma ella ina gronda part dals magisters secundars e gimnasials da lingua rumantscha. Ensem cun la partiziun per la scolaziun da magisters da l'istitut pedagogic da l'universitad è vegnì elavurà in program da scolaziun per ils futurs magisters secundars e gimnasials rumantschs. A l'Universitad da Turitg pon ins studegiar rumantsch sco emprim e/u segund rom lateral.

LI = Lingua d'instrucziun, R = Rumantsch, T = Tudestg, F = Franzos, Ta = Talian

Tip da scola cun rumantsch sco lingua d'instrucziun (scola RLI)

Malgrà il num nun è la scola rumantscha tradiziunala (scola RLI) ina scola monolingua. I sa tracta plitost dad in dals systems da scola ils pli vegls e pli cumprovads. Cuntrari a la gronda part dals ulteriurs models da scola, ch'èn sa sviluppads a partir dals onns 1970 en consequenza da resultats da perscrutaziun positivs, è la bilinguitad da la scola rumantscha sa sviluppada plitost casualmain da la realitad politic-linguistica e culturala dal Grischun dal 19avel tschientaner. La scola rumantscha po pia vegnir considerada sco ina scola biligua creschida a moda natirala. Deplorablamain manca la scola rumantscha (scola RLI) anc oz en la plipart da las enumeraziuns da models da scola bilingua. Pir en ils onns 90 han ins renconuschì en connex cun ina retschertga che la scola RLI correspunda per gronda part als excellents models da scola bilingua, sco quai ch'els vegnan propagads p.ex. en Canada. La scola RLI ademplescha gist duas incumbensas fitg impurtantas: la realisaziun d'ina «ferma bilinguitad» e la garanzia d'ina «protecciun da la lingua minoritara».

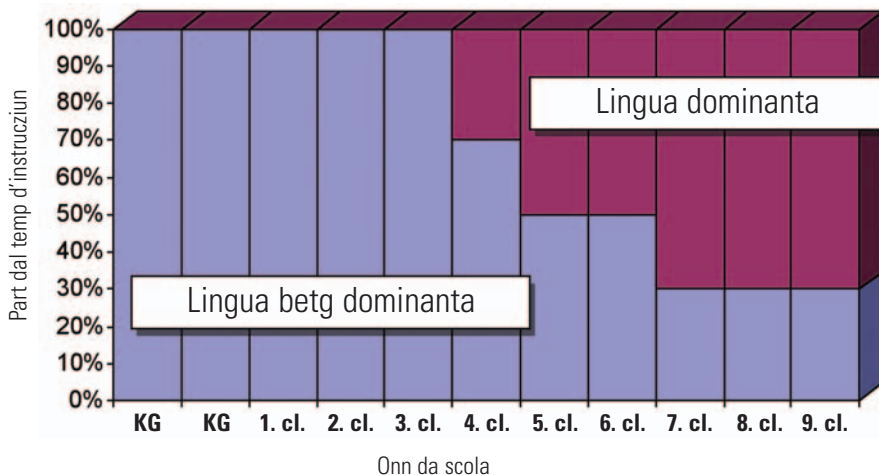
Bilinguitad

Tut ils absolvents da la scola RLI èn almain bilings, e quai independentamain da l'origin linguistic da las scolaras e dals scolars. Fin a la quarta classa succeda l'entira instrucziun en rumantsch. Da la quarta a la sisavla classa vegn il tudestg instrui sco rom, il rumantsch resta vinavant la lingua d'estrucziun. Tras l'immersiun totala tempriva «sfunsan» p.ex. ils scolars narumantschs en il rumantsch e n'emprendan uschia betg mo la lingua sco tala, ma acquistan er la materia betg linguistica en rumantsch e tras il rumantsch. Al nivel superiur da la scola populara daventa il tudestg la lingua d'estrucziun principala. Be anc ils roms rumantsch e biologia vegnan instruids en rumantsch. Questa midada da la lingua d'estrucziun pussibilitescha als scolars da lingua rumantscha l'immersiun en la lingua tudestga. Ina retschertga dal Fond naziunal svizzer ha pudì cumprovar empiricamain la gronda efficienza da la scola RLI per cuntanscher la bilinguitad rumantsch-tudestg.

Protecziun da la lingua

Ultra da l'acquisiziun d'ina ferma bilinguitad rumantsch-tudestga ha la scola RLI ina funcziun da protecziun eminentamain impurtanta per la lingua rumantscha. En scolina e da l'emprima fin a la quarta classa succeda l'estrucziun be en rumantsch. Per consequenza emprendan scolars narumantschs da bell'entschatta la lingua rumantscha. Questa concentrasiun tempriva ed intensiva sin la lingua betg dominante garantescha ina consolidaziun da las structuras linguisticas tar tut ils scolars participads e metta la basa per ina bilinguitad equilibrada, senza ch'il rumantsch vegnia memia baud e memia ferm sut pressiu da la lingua dominante tudestga. Plinavant garantescha quest proceder en in tschert senn che famiglias narumantschas sa sfadian pli fitg da s'integrar linguisticamain en il territori

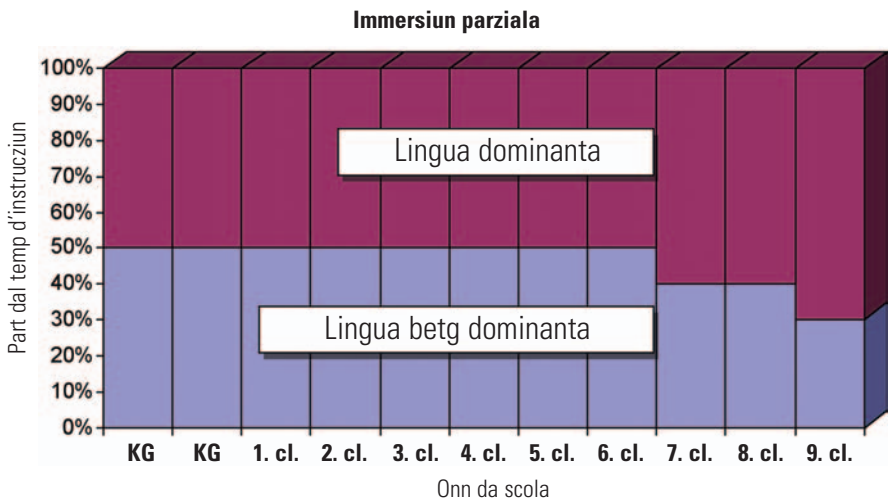
Immersiun totala tempriva

rumantsch. Malgrà che l'instrucziun da tudestg cumenza pli tard, cuntanschan ils absolvents da la scola RLI pli u main la medema competenza en la lingua tudestga sco lur collegas (monoling) dal Grischun tudestg – e quai cun l'effect secundar empernaivel ch'els cuntanschan questa competenza gist en duas linguas.

La scola RLI è creschida a moda organica. Ella n'è betg circumdada dal nimbus dal «nov» e n'è betg vegnida creada da geniturs u magisters interessads. Ella reflectescha simplamain la normalità, uschia che la populaziun e las autoritads n'èn betg u be pauc conscientas da posseder insatge ordvart prezios.

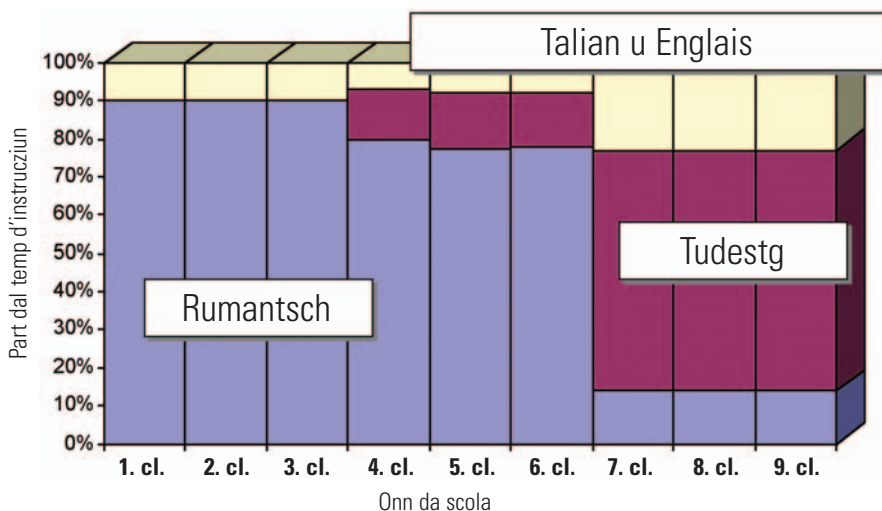
In'otra situaziun preschentan las furmas da la scola bilingua «pli modernas», stgaffidas p.ex. en connex cun il project da scola Samedan. Ellas survegnan en general dapli atenziun. La scola bilingua RLI (immersiun totala tempriva) è vegnida remplazzada en quest cas tras in sistem da scola cun immersiun parziala. Faussamain vegn considerata savens be questa furma sco «scola bilingua». Bain valan er scolas cun immersiun parziala tempriva sco fermes models da scola bilingua, ma ellas èn vegnidas concepidas en emprima lingua per linguas «grondas» e «fermas» (p.ex. franzos-anglais), da maniera ch'ellas na pon betg u mo cun difficultad garantir la funcziun da protecziun necessaria per la lingua minoritara. Ins sto svair che las stentas da proteger la lingua minoritara sco er la dotaziun da las uras en questa lingua stuessan esser tant pli grondas, pli flavel ch'il status d'ina lingua minoritara è en il mintgadi. En cumparegliaziun cun las scolas RLI mussan ils novs models dentant savens in rinforzament da la lingua tudestga. Il fatg che l'instrucziun da tudestg cumenza uschè baud (per part gia en scolina) demotivescha en pli ils immigrants d'auters linguatgs da s'integrar linguisticamain.

Questas reflexiuns na dastgan dentant betg far emblidar il fatg ch'ils pli novs models da scola bilingua cun in'immersiun parziala vegnan introducids per evitar menders scenaris. Uschia vegn la scola RLI adina dapli sut pressiu en insaquantas vischnancas al cunfin linguistic cun ina majoriad tudestga creschenta ch'ha insistì da introducir pli baud il tudestg sco lingua d'instrucziun u perfin da midar a la scola (monolingua) tudestga. La suletta soluziun è stada fin oz quella d'introducir la scola tudestga. Retschertgas en il rom dal project da scola Samedan han mussà che l'introducziun da la scola cun immersiun parziala ha promovì en la populaziun ina ferma conscienza per la bilinguitad, main marcanta en vischnancas cun rumantsch sco lingua d'instrucziun.

Per la scola RLI fiss imaginabel e realisabel er il pass da la bilinguitad a la trilinguitad. Enstagl da cumenzar pli baud cun l'instrucziun en tudestg, la lingua totalmain dominante, duessan las scolaras ed ils scolars emprender l'emprim ina lingua che na concurrenza betg directamain il rumantsch. Pussaivel fiss p.ex. in tip da scola che prevesess il talian u l'englais (ils emprims onns sco rom, pli tard a moda immersiva) a partir da las emprimas classas da la scola primara. Il talian e l'englais na muntan nagin privel direct per il rumantsch e pudessan render (anc) pli attractivas las scolas rumantschas. La scola rumantscha pudess senz'auter avair ses avegnir en la realisaziun da la trilinguitad.

Tip da scola RLI, in model per l'avegnir?

Cathomas 1998, 1999a, Cathomas & Carigiet 1997

Emprovas da scola bilingua

Ils plans d'instrucziun da la scola populara grischuna na cuntengan fin oz nagina regulaziun per scolars che vegnan manadas a moda bilingua en il senn d'ina immersiuin parziala (il cuntrari vala per l'immersiuin totala da la scola tradiziunalmain rumantscha). Quai pertutga scolars rumantschas situadas al cunfin linguistic tudestg-rumantsch. A quellas permettan ils novs plans d'instrucziun emprovas da scola cun in'immersiuin parziala.

Emprova da scola Samedan (Engiadin'Ota)

En ils onns 1996–2000 è vegnì realisada a Samedan in'emprova da scola cun la finamira da promover la bilinguitad rumantsch-tudestga en scolina ed en scola populara ed a medem temp da rinforzar e da proteger il rumantsch a moda efficazia. Il s uffants duain profitar da la plurilinguitad. Ins vul svegliar ina chapientscha linguistica pli gronda che po strusch vegnir cuntanschida tras in'instrucziun monolingua. En pli vul ins realisar in'equivalenza tranter il rumantsch ed il tudestg fin a la fin dal 9avel onn da scola (plurilinguitad equilibrada). A basa dals resultats positivs ha la Regenza grischuna dà il 2002 la permissiuin a la vischnanca da Samedan da manar sia scolina e sia scola populara definitivamain a moda bilingua. Dal reminent: la «scoula cumünela» da Samedan è la suletta scola populara en Svizra cumplettaimain bilingua.

Emprova da scola Puntraschigna (Engiadin'Ota)

A partir da l'onn da scola 2003/04 ha er la vischnanca da Puntraschigna en Engiadin'Ota introduci in model da scola biling (decisiun communal da 18-3-2003 a basa d'in conclus da la Regenza dals 11-4-2003). Quel è dentant main consequent che quel da Samedan. Las finamiras da las duas vischnancas èn identicas.

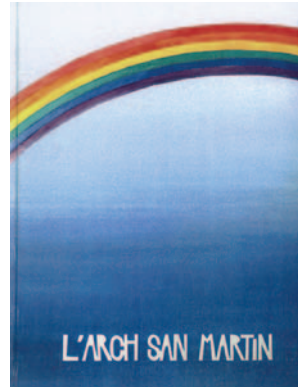
Emprova da scola Cuira

In ulteriur project da scola bilingua, accumpagnà scientificamain, ha lieu en la Scola da la citad da Cuira dapi l'entschatta da l'onn da scola 2000/01: scolaras e scolars en duas classas particularas vegnan instruids en lingua tudestga e taliana, en in'autra classa en lingua tudestga e rumantscha. Il resultats da fin uss èn positivs. L'onn da scola 2003/04 han 36 scolaras e scolaras da l'emprima fin a la quarta classa frequentà l'instrucziun bilingua a Cuira.

Instrucziun da linguas estras al stgalim primar e superiur

Il 2001 ha il Cussegl grond dal chantun Grischun decidì da determinar las linguas d'instrucziun en tut las regiuns linguisticas a moda identica (a partir da l'onn da scola 2002/03):

- ina lingua chantunala sco lingua d'instrucziun (1.–9. cl.)
- in'ulteriura lingua chantunala sco emprima lingua estra obligatoria (4.–9. cl.)
- instrucziun d'englais obligatoria (7.–9. cl.)
- purschidas spezialas en il sectur dals roms d'elecziun per quellas linguas naziunalas (tr.a. il franzos) che na vegnan betg purschidas sco roms obligatoris (7.–9. cl.).

«L'Arch San Martin»: in cudesch da scola per la 1. classa.

En las scolas da lingua rumantscha è il rumantsch la lingua d'instrucziun al stgalim primar, il tudestg l'emprima lingua estra; al stgalim superiur è il rumantsch obligatori sper il tudestg e l'anglais. Al stgalim primar da scolas da lingua tudestga po il rumantsch er vegnir tschernì sco segunda lingua. Pliras vischnancas en il territori tradiziunalmain rumantsch, ch'han tschernì il tudestg sco lingua d'instrucziun, fan diever da questa pussaivladad: San Murezzan, Bravuogn, Surava, Vaz/Lai, Ziràn, Andeer, Razén, Domat, Flem, Glion. Ina vischnanca da lingua tudestga, Sursaissa, ha introduci il rumantsch sco emprima lingua estra, entant che las vischnancas da Samignun e da Val, domaduas situadas al cunfin lingusitic rumantsch-tudestg, han preferì il talian. Duas vischnancas rumantschas cun scola primara tudestga (Sched e Veulden) ed ina vischnanca tudestga (Valendau), che instrueschan rumantsch sco segunda lingua, han remplazzà en ils onns 2001 – 2003 quella lingua tras il talian. Ellas sa refereschan al nov concept da linguas chantunal che prevesa l'instrucziun da talian obligatoria al stgalim superiur da la scola populara.

Il center didactic online da la CGL

L'onn 2002 ha la Conferenza Generala Ladina (CGL), l'uniun da magistras e magisters da l'Engiadina e da la Val Müstair, installà in center didactic online che renda accessibel meds d'instrucziun moderns, material didactic actual ed attractiv sco er ideas per l'instrucziun creativa (www.rumantsch.ch > didacta > cgi).

«Valischa per emprender da leger» per la Surselva

Il Center da competenza e management (CCM = post da collavuraziun regiunala da la Lia Rumantscha per la Surselva) a Laax ha realisà ina «valischa per emprender da leger» per las scolas primaras en Surselva. I sa tracta d'ina valischa cun gieus rumantschs che duai (puspè) intermediar als uffants il plaschair d'emprender la lingua rumantscha. La basa da quest project è ina lavur da diplom da trais studentas dal Seminari per pedagogia curativa Turitg (SPC) ch'han inoltrà il 2001 in prototip d'ina valischa per emprender da leger.

Litt: Baker, C. Pyrs Jones, S., *Encyclopedia of Bilingualism and Bilingual Education*. Clevedon: Multilingual Matters Ltd., 1998; Carigiet, W./Cathomas, R., *Immersion – und kaum einer merk't's. Von der Zweisprachigkeit der SchülerInnen romanischsprachiger Schulen*, in: *Babylonia, Schweizerische Zeitschrift für Sprachenlernen und Sprachunterricht*, Fondazione Lingue e Culture, Comano 1997; Gregori, G. P., *Romanisch vor und nach der Mittelschulreform*, in *Babylonia* 6 (1998), 57 – 58; P. Engi, *Die Volksschule im dreisprachigen Kanton GR*; www.punts-info.ch/organisationen/organisation_ErziehungGR.htm.

Dretg

Nivel federal e chantunal

Il rumantsch ha al nivel chantunal (dapi il 1880/92) ed al nivel federal (dapi il 2938) formalmain il medem status giuridic sco las autras linguas naziunalas en il Grischun ed en Svizra. En realitad n'è l'egualitad dal status giuridic dentant anc adina betg garantida. La nova Constituziun federala dals 18-4-1999 (art. 70 nCF) e la nova Constituziun dal chantun Grischun dals 18-5-2003 (art. 3 nCC) furman las basas legalas per ina promoziun consequenta da las minoritads linguisticas en Svizra. Leschas da linguas particularas al nivel federal e chantunal duain reglar l'adiever concret dal rumantsch.

Tenor ils rapports davart las minoritads che la Confederaziun ha preschentà al Cussegl da l'Europa en ils onns 2001/02 èn las minoritads naziunalas da la Svizra, en spezial er las minoritads linguisticas, protegidas suffizientmain tras il federalissem e tras la garanzia nondiscriminanta dals dretgs costituziunals. En ses rapports fa il Cussegl federal attent al fatg ch'ils chantuns èn principalmain cumpetents en dumondas da la politica linguistica.

En in palpiri strategic, approvà da la radunanza da delegadas e delegads da la Lia Rumantscha ils 25-10-2003, vegn intimà il Chantun da prender tut las mesiras pussaivlas per promover il rumantsch. L'onn 2001 èn ils deputads rumantschs dal Cussegl grond s'unids ad ina gruppa parlamentara per pudair represchentar ils interess da la Rumantschia a moda pli unitara.

A l'emprim «cumin» da l'uniun regionala sursilvana Romania ils 29-11-2003 è tr.a. vegnì exprimi il giavisch da disponer d'ina plattafurma politica per affars rumantschs.

Nivel communal

Mintga vischnanca resp. mintga organisaziun regionala (= corporaziuns communalas) po determinar en atgna cumpetenza las linguas uffizialas relevantas al nivel communal e regional. En quel senn pon vischnancas ed organisaziuns regionalas rumantschas er determinar il rumantsch sco lingua uffiziala. Vischnancas da lingua rumantscha publitgeschan per regla er ils documents uffizials en rumantsch resp. en rumantsch e tudestg. En vischnancas cun ina gronda maioritad rumantscha vegnan las radunanzas dal cussegl communal salvadas en rumantsch. Percunter è la situaziun pli difficila en vischnancas linguisticamain fitg maschadadas. Qua vegn en general duvrà il tudestg sco lingua da tractativas. Per promover la lingua rumantscha finanziescha il Chantun servetschs linguistics regionals che sustegnan las vischnancas ed autras organisaziuns en l'adiever dal rumantsch.

Nivel da scola

L'urden da scola chantunal pussibilescha da manar scolas rumantschas en il territori rumantsch. Las vischnancas decidan dentant, tenor cunvegna cun il Chantun, en atgna cumpetenza davart lur lingua(s) da scola. Davart l'adiever dal rumantsch en las scolas vesair chap. «Scola» p. 48 s.).

Nivel giuridic

L'organisaziun giudiziala dal chantun Grischun è vegnida reformada fundamentalmain cun la votaziun dal pievel dals 2-3-2000. Las Dretgiras circuitalas èn vegnidas midadas en Dretgiras districtualas, tar las qualas il linguatg giudizial na vegn betg determinà da la legislaziun chantunala. Perquai èn da princip ils districts competents da determinar il(s) linguatg(s) giudizial (s) relevant(s) per la Dretgira districtuala. Sch'in district è situà en il territori rumantsch, po il rumantsch vegnir determinà sco linguatg giudizial e la procedura po vegnir exequida en quest linguatg. Quest proceder vegn sustegnì dal Tribunal federal en la giurisdicziun tar il princip territorial. En la pratica n'è la dumonda davart il linguatg giudizial relevant betg reglada explicitamain. Ina partida da lingua rumantscha po dentant duvrar avant dretgira per ordinari ses agen linguatg.

Damai ch'il rumantsch vala sco linguatg giudizial, èn admissas er proposiziuns e testimonianzas en quest linguatg.

Tenor l'artitgel 20 da la Lescha davart la giurisdicziun administrativa en il chantun Grischun valan sco linguatgs giudizials da la dretgira administrativa las linguas nazionalas reconuschidas en la Constituziun chantunala. Cun quai vala er il rumantsch sco linguatg giudizial. Sch'ina partida sto compairar avant la dretgira administrativa, po elle er duvrar la lingua rumantscha. Medemamain èsi pussaivel da duvrar la lingua rumantscha per mintga affar giuridic sco er en il rom da la verificaziun publica d'affars giuridics. [Tenor il Rapport davart las minoritads da la Confederaziun dal december 2002 per maun dal Cussegl da l'Europa].

Meds da massa

Tenor l'art. 3 da la Lescha federala davart radio e televisiun (LRTv, CS 784.40) han ils meds da massa electronics l'incumbensa da resguardar e da far pli enconuschenta la diversidad dal pajais e da sia populaziun. La Societad svizra da radio e televisiun (SSR) sco responsabla per ils programs nazionals e regiunals è obligada tenor l'art. 27 al. 1 LRTv e l'art. 2 al. 1 lit. a da la concessiun da la SSR da porscher programs da radio en tut las linguas nazionalas, particularmain er en lingua rumantscha. La Cuminanza rumantscha radio e televisiun (CCR) sco societad regiunala da la SSR mantegna perquai in radio rumantsch (vesair «Radio e televisiun», p. 67 s.). Dals dus radios locals Radio Engiadina e Radio Grischa pretenda la Confederaziun d'emetter en lur program ina part adequata da novitads quotidianas e d'emissiuns regularas davart eveniments socials e culturali en lingua rumantscha e taliana.

En il sector da la televisiun incumbensescha l'art. 27 al. 2 LRTv il Cussegl federal da resguardar ils basegns da la Svizra rumantscha en ils programs per las regiuns da las linguas uffizialas. L'art. 2 al. 1 lit. b da la concessiun da la SSR oblighescha l'interpresa nazionala da radio e televisiun da resguardar ils basegns da la Svizra rumantscha entaifer ils programs da televisiun da las ulteriuras regiuns. Perquai vegnan emess regularmain programs rumantschs sin ils chanals da la Svizra tudestga e repetids sin ils chanals svizzers da lingua taliana e franzosa.

Cun sustegns finanziaus da la Confederaziun e dal chantun Grischun han ins pudì realisar in'agentura da novitads rumantscha che garantescha in augment quantitativ ed actualisà da la purschida mediala rumantscha.

Dapi ils 5-12-1996 cumpara l'«Engadiner Post» trais giadas l'emna cun il suttitel «Posta Ladina» e cun ina part redacziunala rumantscha dad almain duas paginas.

Dapi ils 6-1-1997 edescha la Südostschweiz Mediengruppe SA sut il titel «La Quotidiana» ina gasetta dal di en lingua rumantscha (jidioms e rumantsch grischun).

Cultura

L'emprim da schaner è entrà en vigur en il chantun Grischun la nova Lescha per promover la cultura (LPC), tenor la quala il Chantun ha da resguardar la varietad culturala e linguistica da las differentas regiuns e gruppas da populaziun (mantegnair e tgirar la trilinguitad e spezialmain las linguas minoritaras). En il rom da la promoziun da la cultura vegn perquai er promovida la cultura rumantscha (sustegnair furmas d'expressiun e d'iniziativa specificamain rumantschas, translatar en rumantsch ovras d'autras linguas e translatar ovras rumantschas en autras linguas).

La collecziun e l'ediziun dad ovras dramaticas, musicalas e litteraras vegnan realisadas surtut da las organisaziuns linguisticas rumantschas. Ultra da questas instituziuns ha er la Biblioteca chantunala l'incumbensa da rimnar e da metter a disposiziun medias en connex cun il Grischun e cun quai er medias en lingua rumantscha resp. davart la lingua e cultura rumantscha.

Nums locals, nums da circuls e da vischnanca

La plipart dals circuls, da las vischnancas e dals lieus en il territori rumantsch ha nums rumantschs. Relevanta per la registraziun e la midada da nums locals sco er da nums da circuls e da vischnancas è l'Ordinaziun davart ils nums locals ed ils nums da vischnanca e da staziun dals 30-12-1970 (DS 510.625).

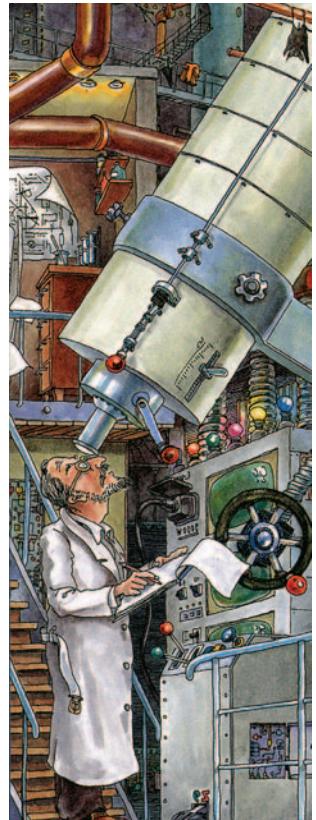
Persunas privatas

Persunas privatas da lingua rumantscha pon duvrar lur atgna lingua en il contact cun istanzas communalas, chantunalas e federalas. Las respostas vegnan per regla scrittas en quella lingua, en la quala la dumonda è vegnida preschentada.

Litt: Charta europeica da las linguas regionalas u minoritaras. Segund rapport da la Svizra, www.kultur-schweiz.admin.ch.

In sguard en l'avegnir: nua discurr'ins anc rumantsch?

Illustraziun: Ovra svizra da lectura per la juventetgna

Administraziun e servetsch public

Al nivel federal (cf. era www.ch.ch)

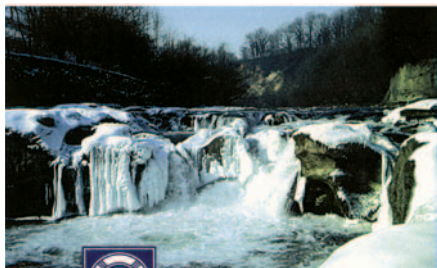
- Adiever uffizial
- Documents e publicaziuns: bancnotas, passaport, carta d'identitad, decrets, leschas ed ordinaziuns (Constituziun federala, explicaziuns davart las votaziuns, euv.), brochuras d'infurmaziun dals uffizis federalis, euv.
 - Militar: dal 1988 al 1992 èn vegnidas manadas quatter cumpagnias grischunas d'infanteria en rumantsch. Material d'instrucziun e documents personals en rumantsch.
 - Administraziun federala: en contact cun persunas da lingua rumantscha (vesair chap. «Situaziun giuridica dal rumantsch», p. 38 s.). Represchentaziun extremamain pitschna da la Rumantschia sco er da l'ulteriura Svizra latina en las schefetaschas da l'administraziun federala
 - Tribunal: vesair chap. «Situaziun giuridica dal rumantsch», p. 38 s.

- Administraziun privata
- Organisaziuns socialas e culturalas, organisaziuns per la protecziun da l'ambient, euv.: sin palpiri da brev, per paginas d'internet ed acziuns spezialas.
 - Segiranzas: per formulars e scrittiras.
 - Bancas: en singuls cas, sch'ellas han pliras filialas en il territori rumantsch.

- Producents e distributors da martanzia
- Per la publicitad en il territori rumantsch e per inscripziuns e descripziuns da tscherts products (surtut sche las filialas sa chattan en il Grischun).

- Servetschs publics
- La Posta e las VFF dovran sporadicamain er il rumantsch per lur stampats ed inscripziuns. Las paginas d'infurmaziun rumantschas e l'«ura discurrenta» (161) en lingua rumantscha èn vegnidas dismissas cun la surpigliada tras la Swisscom Directories SA.

- Revistas
- Numerusas revistas e gasettas d'interpresas (p.ex. Coop) e d'instituziuns svizras resguardan per part er il rumantsch.

Schweizerische Lebensrettungs-Gesellschaft SLRG
Société Suisse de Sauvetage SSS
Società Svizzera di Salvataggio SSS
Societad Svizra da Salvament SSS
Postfach 161, 6207 Nottwil

Numerusas instituziuns ed organisaziuns dovran il rumantsch sin lur palpiri da brev, sin lur paginas d'internet, euv.

Al nivel chantunal

- Adiever uffizial
- Administraziun chantunala: per contacts cun la populaziun rumantscha (vesair chap. «Situaziun giuridica dal rumantsch», p. 38 s.). Decleraziun da taglia electronica 2002 (CD-ROM) be en tudestg e talian!
 - Inscrizziuns d'edifizis publics: obligaziun da translatar er en rumantsch.
 - Scola: vesair chap. «Scola», p. 48 s.
 - Chanzlias ed uffizis: tenor las directivas per la translaziun da texts uffizials (vesair, chap. «Situaziun giuridica dal rumantsch», p. 43).
 - Enconuschientschas dal rumantsch na vegnan savens betg pretendidas en ils uffizis chantunals dal territori rumantsch (sic!).

-
- Administraziun privata
- Organizaziuns ed instituziuns chantunals (analog al nivel federal).

-
- Producents e distributurs da martganzia
- Per publicitad ed etichettas da products (analog al nivel federal).

-
- Servetschs publics
- La Posta: per formulars, texts publicitars, euv.
 - Cudesch da telefon: sin giavisch indicaziuns da professiuns u nums d'interpresas en rumantsch.

Al nivel regional

- Sfera privata
- Il rumantsch è la lingua principala en famiglia, en vischnanca, en las societads locals e tranter amis.

-
- Sfera publica e professiunala
- En la vita publica e professiunala vegn duvrà solitmain il rumantsch per ils contacts orals; per la correspundenza percenter sa serv'ins dal rumantsch u dal tudestg, tut tenor la lingua dal destinatur.

-
- Baselgia
- Bibla, texts liturgics, instrucziun religiusa e chanzuns spiritualas en lingua rumantscha.
 - Servetschs divins en rumantsch en vischnancas rumantschas intactas, alternativamain en rumantsch ed en tudestg en vischnancas bilinguas.
 - Servetschs divins en las regions turisticas en rumantsch ed en tudestg.
 - Il decret davart la Rogaziun federala vegn consegnà a las pravendas rumantschas en lingua rumantscha.

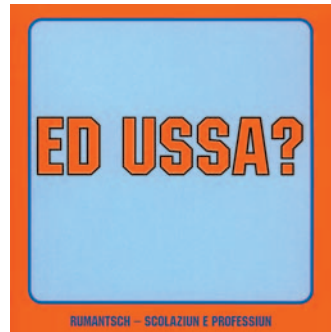
-
- Administraziun communal
- En l'Engiadina Bassa ed en Val Müstair (incl. S-chanf e e Zuoz en Engiadina'Ota) è l'adiever dal rumantsch sco lingua administrativa obligatori (reglament dal 1995 davart l'adiever linguistic uffizial). A partir dal 1996/97 vala il medem er per la plipart da las vischnancas en Sur- e Sutselva ed en il Grischun central:
Regulativs rumantschs: (Surselva) Andiastr, Breil, Cumbel, Medel, Degen, Falera, Flond, Laax, Lumbrein, Pigniu, Pitasch, Rueun, Schlans, Sumvitg,

	<p>Surcuolm, Trun, Tujetsch, Suraua, Vignon, Vrin, Vuorz; (Sutselva) Casti-Vargistagn; (Grischun central) Stierva, Mon, Salouf, Riom-Parsonz, Cunter, Suagnin, Tinzong-Rona, Mulegns, Sur.</p> <p>Regulativs bilings: (Sutselva) Trin, Domat, Razèn, Donat; (Grischun central) Casti.</p> <ul style="list-style-type: none"> • En vischnancas bilinguas: rumantsch e tudestg.
Scola	<ul style="list-style-type: none"> • Vesair chap. «Scola», p. 48 s.
Interpresas industrialas	<ul style="list-style-type: none"> • Per offertas, quints, correspondenza, etichettas da products, manifestaziuns publicas, euv. • Ina brochura publitgada l'onn 2002 da la Giuventetgna rumantscha (GiuRu) cun il titel «Ed ussa?» infurmescha davart pussaivladads professionalias che premettan enconuschientschas dal rumantsch.
Interpresas publicas	<ul style="list-style-type: none"> • Viafier retica: diever parzial dal rumantsch per infurmaziuns generalas, per la controlla dals bigliets, per uraris ed inscripziuns, euv. • Uniuns da traffic: diever parzial dal rumantsch per ils texts da reclama e per infurmaziuns.
Pumpiers	<ul style="list-style-type: none"> • Documents, instrucziun e moda da discurre parzialmain en rumantsch.
Stadi civil	<ul style="list-style-type: none"> • En ils circuls dal stadi civil en l'intschess rumantsch vegn duvrà il rumantsch per ils extracts e per las comunicaziuns. Sin giavisch ha lieu la ceremonia civila en rumantsch.
Meds da massa	<ul style="list-style-type: none"> • Vesair chap. «Meds da massa», p. 64 s.
Cultura	<ul style="list-style-type: none"> • Ritga cultura en 5 idioms scrits, teater popular vivent, societads da chant, scolaziun da creschids, bibliotecas, diversas manifestaziuns publicas e privatas, euv. (vesair chap. «Cultura», p. 71 s.).

La Posta (pli baud: PTT) ha prestà lavur da pionier sin il champ l'applicaziun dal rumantsch.

«Ed ussa?»
 Questa brochura infurmescha davart pussaivladads professionalias en lingua rumantscha.

Meds da massa

Pressa e publicaziuns

La pressa rumantscha va enavos sin l'entschatta dal 19avel tschientaner, cur che las Trais Lias èn s'unidas per furmar il chantun Grischun. Il pievel aveva pers la controlla e la survista generala ed aveva basegn d'infurmaziuns independentas che mo ina pressa libra pudeva garantir. La pressa era dentant er suttamessa ad interess da la politica da partida e ad interess confessiunals ed è restada – sper las scrittiras religiusas – la suletta lectura e funtauna da furmaziun fin enturn l'onn 1850.

En il 19avel e 20avel tschientaner èn cumparidas en il Grischun rumantsch numerusas gasettas e scrittiras, da las qualas han survivi intginas fin oz. Il 1996 ecistivan anc quatter gasettas emnilas rumantschas: il **Fögl Ladin** (1941–96, Engiadina/Val Müstair) e la **Gasetta Romontscha** (1857–1996, Surselva) cumparevan duas giadas l'emna, la **Pagina da Surmeir** (1946-oz, Surses/Val d'Alvra) e la **Casa Paterna/La Punt** (1920–96, Sutselva/Surselva protestanta) ina giada l'emna.

Ultra da numerusas publicaziuns periodicas cumparan en pli plirs chalenders annuals, annalas e revistas en lingua rumantscha. Chalenders: **Calender Romontsch/Surselva**, **Chalender Ladin/Engiadina e Val Müstair**, **Sulom surmiran/Surses e Val d'Alvra**, **Calender per mintga gi/Surselva e Sutselva reformada**; annalas: **Annalas da la Societad Retorumantscha** (publicaziun cun pretenziun scientifica); revistas: **Litteratura** (organ da l'Uniu da scripturas e scripturs rumantschs, dapi il 2004: Uniu per la Litteratura rumantscha).

La revista per juvenils «Punts»

«Punts» – in product che unescha ils juvenils Rumantschs da tut las regions

Ils 2-4-1994 han insaquants idealists giuvens da las differentas valladas dal Grischun rumantsch lantschè la revista per juvenils «Punts» (www.punts.ch). I sa tracta da l'emprima revista rumantscha surregionala e da l'emprim magazin per juvenils en il Grischun. «Punts» cumpara 12 giadas l'onn. L'idea d'ina revista per juvenils è naschida da la collavuraziun tranter las gasettas studenticas «La Talina» (periodica da la «Romania», l'uniu da studentas e students sursilvans), «Il Corv» (periodica da la «Ladinia», l'uniu da studentas e students engiadinais) ed «Il Zundrign» (periodica da la «Meirana», l'uniu da studentas e students surmirans) sut il patronadi da la Giuventetgna rumantscha (www.giuru.ch). La finamira da «Punts» è da promover il contact tranter ils giuvens Rumantschs, da disponer d'in med da comunicaziun surregional che sveglia novas energias e pussibiliteschas als juvenils da viver lur atgna lingua a moda plaschavla. «Punts» è commembra da l'Associazion da la pressa svizra da juvenils.

«La Quotidiana» – promoziun da la lingua cun meds publicistics

Ils 6 da schaner ha la Gasser Media SA (nov: Südostschweiz Mediengruppe AG) lantschà ina gasetta rumantscha dal di sut il titel «**La Quotidiana**» (LQ, www.laquotidiana.ch). Questa nova publicaziun integrescha las gasettas regiunalas surmenziunadas – exceptà la «Pagina da Surmeir» – sco er la pagina rumantscha «La Nova» che cumpareva dapi il 1994 en il «Bündner Tagblatt». Uschia è s'ac-cumppli – almain ord vista da la planisaziun linguistica – in grond giavisch. Suenter che la «La Quotidiana» aveva surpiglià il «Fögl Ladin», è la «Engadiner Post» sa declerada pronta da publitgar duas paginas en lingua rumantscha e da renunzar la gasetta emnila «**Engadiner Post/Posta Ladina**».

Il svilup da la LQ è ina lunga istorgia. Malgrà ch'il basegn d'ina gasetta rumantscha dal di era sa manifestà incontestablmain gia dapi decennis, han ils Rumantschs stuì spetgar vaira ditg sin sia realisaziun. Ina cumissiun da pressa ha remplazzà l'autra, suenter in numer nulla (1988) è cumpari in segund (1992), senza resultats concrets. Er l'unìun **Pro Svizra Rumantscha** (PSR; www.rumantsch.ch), fundada il 1992 per promover la pressa rumantscha ed engaschada dapi il 2001 pli fermamain er en auters secturs (infirmaziun, sensibilisaziun, meds d'instrucziun), n'ha betg pudì chattar ina soluziun per rinforzar la pressa rumantscha. Pir l'**Agentura da Novitads Rumantscha** (ANR), fundada il 1996 e finanziada da la Confederaziun e dal chantun Grischun, ha furni ina basa impurtanta per ina gasetta dal di. Cun l'agid da l'ANR è sa sviluppada ina gasetta rumantscha attractiva: redigida a moda professiunala, producida cun indrizz moderns e tgirada d'ina redacziun pitschna ma fitg motivada ed engaschada. Ultra da l'innovaziun linguistica promova la gasetta rumantscha dal di l'avischinaziun dals idioms, fa la punt tranter las valladas rumantschas e favurisescha il svilup d'ina identitad communabla.

La LQ è il vair portavusch da la Ruman-tschia. Ella s'occupa surtut da las regiuns rumantschas, senza dentant tralascar il rest dal chantun Grischun e l'exteriurs. Entant che l'infirmaziun da ed or da las regiuns succeda en ils singuls idioms, vegn per regla duvrà il rumantsch grischun en la part surregiunala.

«Tgi che sa rumantsch, sa dapli (RTR) – Tgi che legia rumantsch, sa anc dapli»: cun quest placat fa la pressa rumantscha reclama per novas lecturas e novs lecturs.

«Agentura da Novitads Rumantscha»:

L'Agentura da Novitads Rumantscha ANR proveda regularmain las medias rumantschas cun contribuziuns actualas.

La LQ e l'ANR èn staziunadas a Cuira (Südostschweiz Print SA), ma disponan er da posts redacziunals externs en tut las regiuns rumantschas (LQ: Glion, Donat, Stierva, Susch; ANR: Mustér, Zernez, Savognin, Cunter, San Murezzan, Ardez), a Berna ed a Schmerikon (ANR). La derasaziun da la LQ è stada difficila da bell'entschatta. Il particularissem regional ha impedi in augment dals abunents. Tschertas kundiziuns da basa pon vegnir influenzadas be marginalmain da la redacziun da la LQ. Ils Rumantschs èn oz cumpletmain bilings e na dependan betg per tut pretsch d'ina gasetta rumantscha dal di per satisfar lur basegn d'infurmaziun. En pli manca in'identitad panrumantscha e la prontezza da chapir ils auters idioms ed il rumantsch grischun è relativamain pitschna.

Il schaner 2003 ha la Südostschweiz Presse SA decidi da restructurar la LQ per motivs da spargn. La pressa rumantscha è arrivada qua tras ad in spartavias: sch'ella vegn surlaschada a las reglas da l'economia libra, èn las schanzas da surviver minimalas. Ils suandants facturs èn pia decisivs per il mantegniment da la gasetta rumantscha dal di: ina concentraziun da las forzas redacziunals dals meds da massa stampads, in sustegn finanziaal pli ferm dal stadi (sut il titel da la promoziun da lingua!) e la prontezza da las Rumantschas e dals Rumantschs da sustegnair la LQ, da l'abunar, da la leger e d'inserir en ella.

Litt: Cantieni, A. M., Geschichte der romanischen Presse in Graubünden, Vaz 1984; Deplazes, G., Funtaunas 3, Cuira 1990, 16–35. Zur LQ: Pro Svizra Rumantscha, Die romanische Tageszeitung. Das Projekt, 1993; M. Cabalzar, La Quotidiana – Sprachförderung mit publizistischen Mitteln, en: Die Südostschweiz, 27-1-2003; Lebrument, H. P., Es braucht nur etwas Marktwirtschaft. Ein Vorschlag zur Sanierung der romanischen Presse in Graubünden, en: Die Südostschweiz, 14-2-2003, 9.

Radio e televisiun**Radio e Televisiun Rumantscha****L'incumbensa**

Il Radio e Televisiun Rumantscha (RTR) è integrà en las structurass organisatorias da la SRG SSR idée suisse. Tenor l'art. 26 da la nova Lescha federala davart radio e televisiun (LRTV) ha la SRG/SSR da realisar almain in program da radio per la Svizra rumantscha. Ultra da quai determinescha il Cussegl federal ils criteris, tenor ils quals ils basegns da radio e televisiun da la Rumantschia ston anc vegnir resguardads supplementarmain*. Il RTR sto pia crear ina purschida schurnalistica cun infurmaziun, furmaziun e divertiment en rumantsch, e quai a moda cumplessiva, actuala, fundada, independenta e damanaivla al public.

(* Quai è il cuntegn dal Service public svizzer, q.v.d. d'ina offerta da program che resguarda ils differents basegns ed interess da la populaziun en tut las quatter regiuns linguisticas).

L'importanza da las medias electronicas per ina minoritad linguistica è incontestada. Ils Rumantschs han d'engraziar a questa idée suisse ch'els disponan cun RTR d'in program da radio e televisiun rumantsch remartgabel. Ils principis da l'idée suisse èn la solidaritad envers las minoritads ed il respect e la stima da personas d'autras linguas. Sa basond sin la lescha federala duai l'offerta da radio e televisiun vegnir schlagiada ils proxims onns.

Ils programs da Radio e Televisiun Rumantscha – www.rtr.ch**Radio Rumantsch (RR)**

Il Radio Rumantsch emetta oz in program dal di da la damaun marvegli (06.00) fin a la saira tard (21.00). Las emissiuns porschan in program multifar: divertiment da tut gener, infurmaziuns localas, regionalas, naziunalas ed internaziunalas sco era sport. Tut quai vegn enramà d'ina vasta paletta musicala che tanscha da la musica da pop actuala als schlaghers fin a la musica populara svizra. In accent spezial dat il RR a la musica autentica da la Rumantschia en tut sias nianzas, dal chant choral fin al brass ed a la musica da pop e rock. Savens sa tracti d'atgnas registraziuns ch'ins po dudir exclusivamain al RR.

Radio Rumantsch

Il RR sa drizza ad in public vast. Sa chapescha duai era la giuventetgna vegnir cuntanschida cun rock e pop, infurmaziuns da basa competentas, trends, tips e servetschs, interpretaziuns novas, concerts directs, e.u.v.

Il Radio e la Televisiun Rumantscha tgiran la diversidad linguistica rumantscha, ma èn er averts per novaziuns sco la lingua da scrittira unifitgada rumantsch grischun. Las redacturas ed ils redactors modereschjan las emissiuns en lur agen idiom, senza zuppar il colorit local da la lingua. Il rumantsch grischun duai vegnir duvrà pli e pli sco lingua da leger. Ina da las finamiras centralas dal RTR è da contribuir al mantegniment dal rumantsch ed a la chapientscha vicendaivla.

In'ulteriura incumbensa impurtanta dal RTR è da far punts tranter las differentas regiuns linguisticas rumantschas e cun la diaspora rumantscha. RTR segirescha era la comunicaziun cun las autras regiuns linguisticas da la Svizra.

Il Radio Rumantsch po vegnir recepì sco suonda:

- via UU/UKW/FM en il territori grischun
- via satellit Eutelsat Hotbird 3 en l'entira Europa
- via cabel en bleras parts da la Svizra
- sur Internet, Live-stream, en tut il mund

Televisiun Rumantscha (TvR):

Televisiun Rumantscha

La Televisiun Rumantscha (TvR) è oz preschenta durant il temp d'emissiun principal sin il chanal da la televisiun svizra tudestga SF DRS 1 (cun repetiziun sin SFInfo.): cun l'emissiun d'infurmaziun «Telesguard» durant l'emna e cun l'emissiun da magazin «Contrasts» la dumengia. «Telesguard» è in'emissiun d'infurmaziuns actualas dal di davart il Grischun e la Rumantschia. L'emissiun da magazin «Contrasts» tradescha ses program gia en il titel: contribuziun da film uschè variadas e multifaras sco il Chantun. En pli producescha la TvR quatter giadas l'onn l'emissiun «Pled sin via» e l'emissiun politica «Controvers», ina debatta engaschada da la Chasa federala. Mintga dumengia a las 17.30 pon guardar ils uffants l'«Istorgia da buna notg». Sin il chanal principal da la televisiun svizra tudestga SF 1 cuntanscha la TvR l'entira Svizra. Sin ils chanals svizzers da lingua taliana (TSI) e franzosa (TSR) vegnan las emissiuns repetidas.

Las contribuziuns per la televisiun èn suttituladas en la lingua dal chanal respectiv (Teletext pagina 777). Ellas èn ina fanestra regulara impurtanta che confrunta l'ulteriura Svizra cun la pli pitschna da sias gruppas linguisticas. Ils films da la TvR sveglian er in grond interess sur ils cunfins rumantschs ora ed han gia gudagnà premis nazionals ed internaziunals.

La SRG SSR derasa ses programs da televisiun via il satellit Eutelsat, per motivs dals dretgs d'autur dentant a moda codada. La decodaziun succeda cun la carta d'access SAT che vegn distribuida en Svizra als concessionaris da televisiun e che stat a disposiziun er a las Svizras ed als Svizzers a l'exteriur.

www.rtr.ch

Er RTR sa serva dal portal multimedial al mund e porscha in program d'internet multifar: contribuziuns elegidas da Radio e Televisiun Rumantscha, Radio Rumantsch live, infurmaziuns supplementaras actualas davart il program ed il manaschi, vastas prestaziuns da servetsch e streaming dal program da radio, infurmaziun davart ils temps e plazs d'emissiun, euv.

Cifras e fatgs (stadi: october 2004)

CollavuraturAs	ca. 120 (93 plazzas a temp cumplain) Expensas dal manaschi: frs. 20,5 miu (TvR 5,7 miu/RR 14,8 miu. La SRG SSR vegn finanziada cun taxas da concessiun (75%) e cun entradas da reclama (25%). La distribuziun dals meds finanziaals a las differentas unitads da l'interpresa succeda a moda solidara cun ina clav da repartiziun tenor il princip da la perequaziun finanziaala.
Public	<i>Radio Rumantsch</i> En media 27 000 auditorAs al di. Sco auditorS bilings taidlan ils Rumantschs plinavant ils programs dal Radio Svizzer SR DRS (Svizra tudestga e rumantscha) ed ils emetturs locals Radio Grisch/Engiadina. <i>Televisiun Rumantscha:</i> Il «Telesguard» cuntanscha var 200000 aspectaturS en media. Ils «Contrasts» cuntanschan 50000 aspectaturS en media. Grazia als sottitels sin TXT pagina 777 vegnan las atgnas produziuns rumantschas guardadas d'in public vast.
Studio principal a Cuira	Radio e Televisiun Rumantscha (RTR), 7002 Cuira (a partir da l'atun 2005 en il nov Center da medias) tel. +41 81 255 75 75, fax +41 81 255 75 00, www.rtr.ch
Correspondents	A Scuol, Samedan, Suagnign, Glion e Mustér ed en la Chasa federala a Berna.

Istorgia

- 1925 Emprimas emissiuns radiofonicas rumantschas dal Studio Turitg
- 1931 Fundaziun da la SRG SSR.
- 1943 Emprimas emissiuns radiofonicas rumantschas regularas (mintgamai l'emprim venderdi dal mais).
- 1946 Fundaziun da la CCR (Cuminanza Rumantscha Radio e Televisiun), l'associaziun purtadra per la promozion da las medias electronicas en rumantsch. Il 1954 vegn ella incorporada en la SRG SSR.
- 1963 Emprima emissiun da televisiun rumantscha cun il titel «Balcun Tort».
- 1966 Emprim post da programs a Cuira.
Las emissiuns radiofonicas rumantschas vegnan preparadas a Cuira ed emessas en lingia directa sur il segund program dal radio svizzer DRS.
- 1976 Avertura dal Studio regional Grischun a la Via dal Teater 1, Cuira.

- 1980 Emprima emissiuin dal «Telesguard» (mintga sonda).
- 1984 Schlargiament dal program da radio da 40 minutas a 2 1/2 uras al di. Avertura da la chadaina d'emetturs UKW Grischun per la derasaziun da las emissiuins radiofonicas rumantschas.
- 1987 Schlargiament dal program da radio a 4 uras al di.
- 1991 Schlargiament dal program da radio a 6 1/2 uras al di.
- 1992 Il Radio Rumantsch daventa in'unitad independenta ed autonoma da la SRG SSR, cun in agen directur.
- 1993 Schlargiament dal program da radio a 10 uras al di.
- 1994 Schlargiament dal «Telesguard» a trais emissiuins l'emna.
- 1995 La Televisiuin Rumantscha vegn separada da las structuras organisatorias da la Televisiuin Svizra SF DRS e suttamessa directamain al directur da RTR.
- 1997 Schlargiament dal program da radio a 13 uras al di. Emprima pagina d'internet: www.rtr.ch.
- 1999 Schlargiament dal «Telesguard» a 6 emissiuins l'emna (glindesdi fin venderdi).
- 2003 Decisiun davart la realisaziun d'in Center da medias ad in lieu central a Cuira.
- 2004 «Cuntrasts» a la TvR senza pausa da stad, q.v.d. var 50 emissiuins l'onn.
Per l'avegnir èn planisads il schlargiament dals programs da radio (RR) e da televisiuin (TvR).

Radios locals independents

Ils dus radios locals dal grischun, Radio Grischa (dapi il 1988, territori d'emissiuin: Grischun) e Radio Engiadina (dapi il 1990 fin il 2003 Radio Piz, territori d'emissiuin: Grischun dal sid), integrads en la gruppa da la Südostschweiz Radio/TV AG, realiseschan be ina pitschna part da lur emissiuins en lingua rumantscha.

Internet, videos, telefonins

Davart il rumantsch en l'internet guarda: www.rumantsch.ch; D. Kattenbusch, Die Rätoromania im Internet, en: P. Wunderli/I. Werlen/M. Grünert (eds.), Italica – Raetica – Gallica, Francke Verlag, Tübingen e Basilea 2001, 81 – 87.

Grazia ad in Anglais exista dapi la fin da favrer 2004 in nov servetsch per freaks da telefonins: tar la Swisscom mobile pon els chargiar sin lur apparat gieus er en lingua rumantscha (rumantsch grischun). Fin ussa datti trais gieus concepids da la firma slowena Cocosoft/Ljubljana. Quels èn disponibels sut www.swisscom-mobile.ch al portal talian da Vodafone-Live (gieu da siglir e curre: «Eon the Dragon»; gieu da cursa d'autos «Mobil Grand Prix»; gieu da tavla «Pathum»).

Cultura

Litteratura

Ils pli vegls documents linguistics rumantschs enconuschents èn l'uschenumnada **Emprova da scrit-tira da Würzburg** (10avel tschientaner), la **Versiun interlineara da Nossadunnaun** (fragment d'ina translaziun interlineara d'ina d'ina part d'ina pregia dal latin en il linguatg rumantsch, 11/12avel tschientaner) e la «Perditga da Müstair» (fragment d'in reglament d'astg e pastg en il dialect da la Val Müstair, 1389).

L'entschatta per propi da la tradiziun litterara rumantscha vegn datada en general en ils onns 1527–62 e colliada cun ils nums da Gian Travers, Jachiam Bifrun e Durich Chiampel. La prestaziun da pionier da l'Engiadina en connex cun la codificaziun dal rumantsch è incontestabla. Tenor conschientschas pli novas (vesair Decurtins, en: BM 1/2004, 51–61) cumenza quella dentant decennis pli baud e stat en in stretg connex cun la problematica linguistica (diglossia tudestg-rumantscha) en l'Engiadina Bassa, Val da l'En Superiura (Danuder) e Val Müstair/Vnuost Superiur (fin il 1500 esclusivamain rumantsch).

Onn	Autor	Ovra	Gener litterar	Idiom	Remartgas
1508/ 1519	<i>Noder in dem Engedein</i>	Stattütt e trastütt da queus dad Engadinna d'suott	Lescha penala	Vallader	Wagner/Salis, Rechtsquellen, 1508 attestada, entant sparida
1519	<i>Noder in dem Engedein</i>	«Contrat da l'an 1519»	Document giuridic	Vallader	Contract statutar tr. l'imp. Maximilian, il cont dal Tirol e l'uv. da Cuir, Paul Ziegler
1527	Gian Travers	La chianzun dalla guerra dagl chiaste da Müs	Chanzun istoric-politica	Puter	Tradizionalmain considerà sco fundatur da la lingua da scrittira rumantscha
1552	Jachiam Bifrun	Üna cuorta et christiauna fuorma	Catechissem	Puter	Emprim cudesch rumantsch
1560	Jachiam Bifrun	L'g Nuof Sainc Testamaint	Text biblic	Puter	Fundatur da la lingua scritta per l'Engiadina Ota
1562	Durich Chiampel	Cudesch da psalms	Chanzuns spiritualas	Vallader	Fundatur da la lingua scritta per l'Engadina Bassa
1601	Daniel Bonifaci	Curt mussameint	Catechissem	Sutsilvan	Emprim cudesch sutsilvan
1611	Steffan Gabriel	Ilg vèr sulaz da pievel giuvan	Ductrina christiana, catechissem, chanzuns spiritualas	Sursilvan	Varianta reformada da la lingua scritta per la Surselva
1611	Gion Antoni Calvenzano	Curt mossament	Catechissem	Sut- e sursilvan	Emprim cudesch catolic en lingua rumantscha

Er sch'igl è ordvart difficil da valitar correctamain il svilup ed il success da la tradiziun litterara rumantscha per motivs d'ina dataziun intscherta da manuscrits (Decurtins 2004, 52), disponin nus – ultra da documents retolatins dal temp medieval tempriv – surtut da dus documents rumantschs che permettan da datar l'entschatta da la tradiziun litterara en l'Engiadina gia en ils emprims dus decennis dal 16avel tschientaner: ina lescha penalà per l'Engiadina Bassa («Stattütt e trastütt da queus d'Engadinna d'suott» dal 1519, attestada il 1508, entant sparida) ed in contract statutar (1519), stipulà tranter l'imperatur Maximilian, il cont dal Tiro e l'uvestg Paul Ziegler da Cuira.

Ils motivs principals per il success definitiv da la codificaziun dal rumantsch èn stads ils cumbats confessiunals dal temp da la Refurma e da la Cuntrarefurma e l'istorgia politica da las Trais Lias (cf. Handbuch der Bündner Geschichte 1, 280 – 91, 2, 141 – 235).

La traducziun e la stampa dal Nov Testament tras Jachiam Bifrun (1560) en la lingua da l'Engiadina Ota (puter) e dal Cudesch da psalms tras Durich Chiampel (1562) en la lingua da l'Engiadina Bassa (vallader) marcan la gronda midada en la tenuta dals Rumantschs envers lur lingua materna: il pled da Dieu era memia impurtant per betg vegnir predegia e stampà er en lingua rumantscha. Uschia naschan entaifer paucs decennis quatter furmas scrittas rumantschas. Quellas servan durant il 17avel tschientaner a producir in'impurtanta litteratura religiosa per tuttas duas confessiuns (protestanta e catolica).

Ils dus idioms ladins ed il sursilvan èn vegnids duvrads relativamain spert er per auters geners da texts, surtut per scrittiras giuridicas, pli tard er per texts litterars ed en scola. Il sutsilvan ed il surmiran èn vegnids codifitgads bler pli tard. Ina veritabla litteratura sutsilvana è naschida pir en ils onns 1916/1917, ed il sutsilvan è vegnì scrit definitivamain pir a partir dal 1943. Il svilup dal surmiran scrit sumeglia quel dal sutsilvan. En il 17avel e 18avel tschientaner èn cumparidas singulas scrittiras religiusas en la lingua dal Surses, ed enturn il 1850 èn er vegnids stampads intgins cudeschs da scola en surmiran. Ils emprims texts litterars en la lingua surmirana vegnan dentant publitgads pir a l'entschatta dals onns 1920.

Sper la litteratura religiosa èn cumparids en il 17avel e 18avel tschientaner oravant tut statuts giuridics e reglaments communal. Quels vegnan translats per regla dal latin e dal tudestg ed adattads a las differentas circumstanzas regionalas. Grazia a las «funtaunas da dretg» dad Andrea Schorta pudain nus reconstruir er dal punct da vista istoric e cultural la maniera da viver da quel temp en las valladas grischunas.

Ina **litteratura belletristica rumantscha per propi** è naschida pir en la segunda mesadad dal 19avel tschientaner. Las numerusas poesias ed ils numerus raquints che celebreschan la lingua materna han permess als Rumantschs da scuvrir lur moda da viver e lur tradiziuns. Mitus e poems epics davart l'agen origin furmavan per uschè da dir in cuntrapaiss al process d'erosiun dal territori rumantsch ed augmentavan la conscienza da sasez. Il resvegli da la conscienza rumantscha ha alura manà a partir dal 1885 a la fundaziun da societads linguisticas e culturalas regionalas e surregionalas

Ils Rumantschs possedan ina ritga belletristica en tut ils tschintg idioms ed en rumantsch grischun.

che contribueschan fermamain al svilup da la creaziun litterara en l'emprima mesadad dal 20avel tschientaner. Er sche la pli gronda part dals scripturs rumantschs eran poets d'ocasiun, meritan blers da lur texts sensibels e profunds in'attenziun e stima speziala.

Suenter la Segunda guerra mundiala èn s'occupads ils auturs rumantschs surtut da la crisa da l'agen mund. Els han tematisà las grondas midadas economicas e socialas e la regressiun progressiva da la veglia lingua e cultura rumantscha. Divers scripturs e scripturas han avert la pitschna litteratura muntagnarda als currents da las grondas litteraturas vischinas.

La generaziun giuvna abanduna pli e pli il mund specificamain rumantsch per s'occupar dals problems e privels da la societad moderna. Adina daplirs scrivan er en la lingua da scrittira unifitgada, il rumantsch grischun.

Ultra da quai han ins adina puspè translata en rumantsch er ovras litteraras dad autras linguas. In exempel actual è il cudesch d'uffants «Angelo und die Möve/Angelo e la muetta» da Vincenzo Todisco (autur) e Rudolf Mirer (illustratur), in project nunusità che Procap Grischun ha lantschà a chaschun da l'Onn europeic dals umans impedids e che tematisescha a moda ludica e poetica il contact cun impedids. Il 1946 è vegnida fundada l'Unìun da scripturas e scripturs rumantschs (USR) sco societad affiliada da la Lia Rumantscha. L'organ da l'USR (dapi il 2004: Unìun per la Litteratura rumantscha/ULR) è la «Litteratura». Questa revista cumpara per regla ina fin duas giadas l'onn. Ella pussibilitescha a las auturas ed als auturs da s'exprimer davart eveniments contemporans actuals e da publitgar texts litterars, translaziuns, recensius e commentaris critics. L'ULR organisescha dapi il 1990 mintg'onn «Dis da litteratura»: las scripturas ed ils scripturs rumantschs e tut ils interessads en dumondas da litteratura rumantscha da l'interiur ed exteriur dal Grischun e s'inscuntran l'atun durant trais dis a Domat. Sporadicamain inscuntr'ins la litteratura rumantscha er en **lexicons** e **revistas litteraras** svizras (p.ex «Orte»: www.orteverlag.ch, «Feuxcroisés»: www.culturactif.ch). En pli porschan ils Dis da litteratura a Soloturn (dapi il 1978) la pussaivladad ad auturas ed auturs svizzers (er rumantschs!) da preleger lur texts ad in public interessà.

L'**Archiv svizzer da litteratura** a Berna rimna en tut las quatter linguas naziunals documents e materialias davart la litteratura che han ina relaziun cun la Svizra e che pon vegnir consulatads gratuitamain per lavurs u studis scientifics, litterars u publicistics.

Plurilinguitad dad auturs rumantschs e translaziuns en tudestg

Bleras auturas e blers auturs da lingua rumantscha sa servan da temp en temp er dal tudestg ch'empermetta ad els l'access ad in public pli grond Auters laschan translatar pli tard lur texts e lur ovras en lingua tudestga (surtut CH-Reihe, diversas chasas edituras). I dat er numerus cudeschs en furma sinoptica (rumantsch-tudestg).

Paginas d'internet nizzaivlas davart la litteratura rumantscha:

Unìun da scripturas e scripturs rumantschs (dapi il 2004:

Unìun per la Litteratura rumantscha): www.usrum.ch

Scienza linguistica e litterara Universitad da Turitg: www.unizh.ch/rose

Archiv svizzer da litteratura a Berna: www.snl.ch/d/fuehr/sl_index.htm

Lia Rumantscha: www.liarumantscha.ch > vendita online

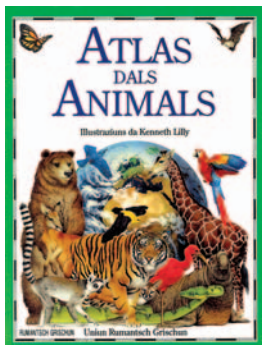
Cudeschs per uffants e giuvenils, paraulas e comics

Il dat numerus cudeschs per uffants, ma relativamain paucs cudeschs per giuvenils en rumantsch. Il cudesch d'uffants il pli famus en rumantsch, translàt en numerusas linguas, è bain l'«Uorsin» da Selina Chönz, illustrà dad Alois Carigiet. El raquinta dal Chalandamarz, in usit vegl celebrà mintgamai l'emprim da mars, tenor il qual ils uffants da l'Engiadina, da la Val Müstair e dal Grischun central van anc oz cun zampugns, talacs e stgellas tras vias e giassas per stgatschar l'enviern (cf. DRG 3, 64–172).

Texts originals per uffants e giuvenils en lingua rumantscha èn fitg rars. La plipart da quels èn translaziuns, surtut dal tudestg. Ediziuns originalas da cudeschs per uffants en ladin han realisà, ultra da S. Chönz/A. Carigiet («La naivera»/«La cufra gronda», «Flurina»), p.ex. C. D. Bezzola («Kindels dal malom»), G. Klainguti («Linard Lum»), L. Bardill («Il guaffen gelg», transponì en tut ils idioms) e D. Badraun («Detectiva e detectiv»), en surmiran G. Netzer («Martin steiler», «Annina, «La princessa loscha»), en sursilvan T. Candinas («La fuigia dil Stoffel»), en rumantsch grischun C. Cadruvi («Capuns ed il stgazi dals Franzos»). A las numerusas translaziuns en ils differents idioms appartegnan tr.a. las paraulas dals frans Grimm, «Il prenci pignet» dad A. de Saint-Exupéry u «Heidi» da J. Spyri, «Emil e'ls detectivs» dad E. Kästner, «Gion e Clo» («Max und Moritz») da W. Busch u «Nils Karlsson-poldschin» («Nils Karlsson-Däumling») dad A. Lindgren.

A Sumvitg exista dapi il 1999 in «Cerchel da praulas Surselva» che s'occupa da paraulas en lingua rumantscha ed edescha er atgnas paraulas (2003: «Zaccaria» da L. Candinas-Collenberg/J. Candinas). En ils ultims onns han la Lia Rumantscha e l'Unìun Rumantsch Grischun translàt divers cudeschs per uffants e da giuvenils er en rumantsch grischun. Menziun speziala meritan las ediziuns da la retscha «Egls averts» (original englais: «Eyewitness-Guides», Dorling Kindersly, Londra): «Mammals», «Futur», «Utschels», «Amfibis», «Flurs», en pli las istorgias da «Sherlock Holmes» dad A. C. Doyle («Il bindè taclà, Peder Nair»), «Pass per pass» da M. Pressler, «Atlas dals animals» da B. Taylor/L. Kenneth u «Mes emprim cudesch da plets» dad A. Wilke (en tut ils idioms ed en rumantsch grischun), domadus medemamain da Dorling Kindersly, Londra.

«Atlas dals animals»: fascinaziun dal mund dals animals.

«Uorsin»: cun quest'ovra ha la Rumantschia conquistà ils cors en l'entir mund.

A la categoria dals cartoons e comics en lingua rumantscha appartegnan p.ex. las numerusas versiuns originalas da «Baldi», realisadas da l'Engiadinais P. Nuotclà, la divertenta «Istorgia dals Rumantschs» (en quatter idioms ed en tudestg) da F. Giger/P. Haas, insaquants numers dad Asterix (exausts) sco er transposiziuns da las aventuras da Tintin.

Litt: Deplazes, G., Die Rätoromanen..., Desertina, Disentis 1991; Riatsch, C., Mehrsprachigkeit und Sprachmischung in der neueren bündnerromanischen Literatur, VBK, Chur 1998; Riatsch, C./Walther, L., Literatur und Kleinsprache, 2 Bde. SRR, Chur 1993; Schorta, A. (Hrsg.): Die Rechtsquellen des Kantons Graubünden, Verlag Sauerländer, Aarau 1980–85; Publicaziuns rumantschas, Lia rumantscha, Cuira 2003 (www.liarumantscha.ch).

Musica e chant

La musica ed il chant rumantsch han ina lunga tradiziun. Surtut ils numerus chors rumantschs en ed ordiaifer il Grischun giogan da vegl ennà ina rolla impurtanta per l'identitad culturala sco er per la promozion ed il mantegniment da la lingua.

La musica rumantscha tanscha da la chanzun populara a la musica populara tradiziunala e moderna, da la chanzun d'amur a l'intonaziun da texts litterars e critics, da la musica da pop e rock al folk, hip-hop, rave e rap u a l'opera.

Per bleras Rumantschas e per blers Rumantschs, oravant tut pli giuvens, è la musica il meglier med da comunicaziun pussaivel. Occurrenzas sco «Alive and Rocking/Viver e far vibrar» (cooperaziun gaelic-rumantscha cun disc cumpact e concert, 2002) ed il grond project da musica rumantsch, preschentà a l'Expo 2002 sut il titel «Festival da musica rumantsch/Prisas-Reprisas-Surprisas», ina revista d'imitaziun da songs (Coversong-Revue) cun radund 50 titels da la musica da rock e pop internaziunala en lingua rumantscha mussan che la musica animescha surtut la generaziun rumantscha pli giuvna da sa preschentar cun plaschair e natiraltezza en lur lingua minoritara.

Gruppas da rock e chors dad opera: fassetas da la vita musicala rumantscha.

Illustraziun: Jano Felice Pajarola

VIVA L'OPERA
9: CONCERT
 Cors units
 Cor Proget 03
 Cor Rudè da chant
 accompagnà da
l'Orchester da chombra grischun BKO
 Dirigents: Gurdin Linsel / Duri Janett / Jochen Janett
 Sopran: Haïda Housseini / Tenor: Peter Galliard

St. Moritz, 14.03.2003 20.30 Uhr Lauderia Vorverkauf Ruf-nim-Verkaufsschein 081 / 837 33 33	Scuol, 15.03.2003 19.30 Uhr Halla da grassch Gurliina Preventiva Scul-Infurmaziun 081 / 861 22 22	Chur, 16.03.2003 17.00 Uhr Trotz Vorverkauf Classico jeth Unser Gasse 30 081 / 250 78 75
---	---	---

Eventi / Emessi: P. 35 / 10

SPROKELAND UNK Banca Chantunala Grischuna regiunaleischa BILLETTOUR

Teater

Il teater rumantsch è naschì dals dramas istorics, profans e religius dal 16avel e 17avel tschientaner. La plipart dals dramas biblics, dals quals fascheva savens part l'entira vischnanca, èn translaziuns u transposiziuns simplas dal tudestg u dal latin. Ils emprims dramas biblics da vart catolica, las «Passiuns sursilvanas», dateschan pir dal 17avel e 18avel tschientaner. A quellas s'agiuschan en il 18avel e 19avel tschientaner las numerusas representaziuns da «dretgiras nauschas».

En l'emprima mesadad dal 20avel tschientaner han surtut las numerusas cumedias purtà distracziun a la populaziun en las valladas rumantschas. Strusch in vitg che n'avess betg realisà almain ina giada l'onn in toc da teater. En l'Engiadina ha surtut il teater ambulat «La Culissa», fundà il 1944 da Jon Semadeni, divertì la gliעד en ils onns 1945-77. Cun il toc «Il pövel cumanda», represchentà per l'emprima giada il 1946, daventa Semadeni il restauratur dal teater istoric.

Er oz ha mintga regiun rumantscha sias truppas da teater che han ina grond'impurtanza per la promozion da la lingua e da l'identitad culturala. Menziun speziala merita la grondiusa «Passiun» en lingua rumantscha, adattada al temp modern e represchentada il 2003 cun grond success a Vella en Val Lumnezia.

P.S.: Lia Rumantscha è commembra da l'Uniuin per il teater popular (UTP).

Il teater gioga ina rolla impurtanta en la vita da mintgadi da las vischnancas rumantschas.

Film

La plipart dals films en lingua rumantscha èn films documentars e films da purtret. Els vegnan realisads surtut da la Televisiun Rumantscha (www.rtr.ch; contact@rtr.ch) sco er dad instituziuns regiunalas e da personas privatas (p.ex. films mits davart mastergns tradiziunals en Surselva, commentads e registrads sin video dal Museum regiunal Surselva en collavuraziun cun la Societad per la perscrutaziun da la cultura grischuna, 2003). Daspera existant insaquants films d'ovras litteraras (p.ex. «Accord» tenor la novella dad Oscar Peer, «Levzas petras» tenor il roman da Gion Deplazes) e films da teaters (p.ex. A. Sauter/B. Studlar «A. ist eine andere/A. è in'austra»). Films dramatics (atgnas produziuns u sincronisaziuns) n'existan betg en lingua rumantscha.

A Gion organisescha «Movie Encarden» (www.movie-encarden.ch) dapi il 2001 mintg'onn in «Festival dal film rumantsch». Ils megliers films vegnan premiads («Premi Onna»). Plinavant organiseschan er circuls culturals regiunals e communalis sairadas da film cun produziuns rumantschas (p.ex. Cerchel cultural Castrisch).

Cabaret

Il cabaret rumantsch va enavos sin ils dus programs legendschs «La panaglia» e «La travaglia dal docter Panaglia», realisads dals scripturs e poets ladins J. Semadeni, Cla Biert e Men Rauch. Ma anc oz è el bain represchentà en la scena culturala rumantscha. Da la Surselva derivan p.ex. il cabaret «Paun cun Péra» (E. Derungs/L. Livers), la gruppa «SchuSchu» (J. Derungs, l'Engiadinais C. Janett/musica, R. Caviezel/texts) e la cabarettista M. Jemmi (accumpagnada savens da N. Schocher al clavazin), entant che l'Engiadina è reprschentada p.ex. dal musicist ed artist F. Caviezel («Wordundton») u dal chantauteur e scriptur L. Bardill.

Occurrenzas culturalas

A l'intern ed a l'extern da la Rumantschia han lieu mintg'onn numerusas occurrenzas culturalas en lingua rumantscha. La plipart da las occurrenzas èn deditgadas al teater, a la musica, a la litteratura ed al chant. Daspera vegn il rumantsch duvrà adina pli savens a chaschun dad occurrenzas culturalas naziunalas che sa drizzan ad in public pli vast (p.ex. a l'Exposiziun naziunala 2002 u a l'ocasiun da las festivitads per il giubileum 200 onns chantun Grischun).

La diaspora rumantscha dispona d'ina rait d'uniuns che organischeschan tranter auter er occurrenzas culturalas. Per questas activitads vegnan quellas uniuns sustegnidas da la Lia Rumantscha cun contribuziuns annualas.

Las duas occurrenzas las pli impurtantas, realisadas regularmain en la Rumantschia, èn las «Scuntradas rumantschas» ed ils «Dis da Litteratura». Las «Scuntradas» èn occurrenzas da plirs dis che vegnan organisadas da la Lia Rumantscha. Ellas han lieu periodicamain en las differentas regiuns. Dapi il 1990 organischescha l'Union da scripturas e scripturs rumantschs (USR/ULR) mintg'onn ils «Dis da Litteratura» a Domat. Auturas ed auturs rumantschs s'incuntran per discutir davart la litteratura rumantscha, per preschentar atgnas ovras e per star da cumpagnia.

Activitads ed instituziuns culturalas

L'emprim da schaner 1998 è entrada en vigur en il chantun Grischun la Lescha per promover la cultura (LPC). La promozion da la vita culturala en il Grischun ha da resguardar, tenor l'art. 1 al. 2 LPC, er la diversitad linguistica da las differentas regiuns e cuminanzeas, pia er il rumantsch. Sustegnidas vegnan surtut las atgnas furmas d'expressiun e l'iniziativa dals Rumantschs sco er translaziuns en rumantsch e viceversa.

La nova LPC promova er il mantegniment e la tgira da la trilinguitad chantunala, spezialmain da las linguas minoritaras (art. 3, lit c; art 12 al. 1 LPC). Ultra dal sustegn direct, concedi per singulas mesiras en quest sector, garanteschia il Cantun a la Lia Rumantscha er contribuziuns annualas per promover e mantegnair la lingua e la cultura rumantscha.

Sper il Chantun promovova oravant tut la Lia Rumantscha l'activad culturala en ils secturs dal teater, da la musica, da la litteratura, e.u.v. Ella procura per part er per la translaziun rumantscha dad ovras litteraras d'autras linguas.

Da la cumissiun per promover la cultura, che ha in'incumbensa impurtanta en l'execuziun da la LPC, ston far part sche pussaivel perits dals pli divers tschertgels linguistics e culturals. En il nov Uffizi da cultura (www.afk.gr.ch) discurren u chapeschan var dus terzs dals emploiads rumantsch.

Multiplicatur impurtants da la cultura rumantscha èn il radio e la televisiun rumantscha che pon vegnir recepids lunsch sur ils cunfins dal territori rumantsch or (cf. p.67 s.).

Il Chantun dispona d'in Servetsch da translaziun, activ surtut sin il champ giuridic ed administrativ. Quest servetsch collavura stretgmain cun il servetsch linguistic da la Lia Rumantscha. En ils onns 1996 – 97 èn vegnids creads servetschs linguistics per instituziuns publicas e semipublicas en las regiuns (cumins, circuits, e.u.v.); quels han fusiunà il 2001 ad in servetsch linguistic central («Sling», www.sling-online.ch).

Bibliotecas e librerias

Ovras rumantschas ed ovras davart la lingua rumantscha vegnan rimnadas e rendidas accessiblas al public surtut da la Biblioteca chantunala dal Grischun (www.kbchur.gr.ch) e da la Lia Rumantscha (www.liarumantscha.ch). Ina da las bibliotecas rumantschas las pli ritgas posseda l'Institut dal Dicziunari Rumantsch Grischun. Là chatt'ins nundumbraivlas ovras davart la lingua, la litteratura, la folcloristica e l'onomastica rumantscha sco er fotografias ed illustraziuns (surtut stampats vegls, cf. www.drg.ch). En pli existan numerusas bibliotecas privatas, librerias e distributurs da cudeschs cun ovras rumantschas, p.ex. la biblioteca da la Fundaziun Planta a Samedan, la biblioteca claustrala a Mustér, la biblioteca dal British Museum a Londra (!), il Bündner Buchvertrieb (www.bookmarket.ch), e.u.v.

Producziuns rumantschas per la televisiun vegnan archivadas da RTR e rendidas publicas da temp en temp.

Usits rumantschs

Ils Rumantschs enconuschan blers usits vegls da derivanza pajauna, romana e cristiana. Quests usits han savens in senn pli profund e vegnan pratitgads per gronda part anc oz en las differentas valladas rumantschas. Nus preschentain qua sutvart insaquants dals usits ils pli impurtants.

- **Bavania/Buania.** Festa da la giuventetgna en Engiadina Bassa ed en Surselva. Ad Ardez ha lieu anc oz a Bavania il «Bal da la schocca cotschna». Il suentermezdi dals 6 da schaner tiran las mattas la sort per eruir lur «marus». Las surpraisas èn savens grondas, ma las giuvas acceptan il destin. Vers saira fan las mattas ina visita a lur marus per far a savair a quel il resultat da la sort. Ellas al lian in bindel cotschen enturn il culiez. Quest bindel oblighescha il giuvenot da sautar cun la marusa durant la saira da Bavania.
- **Chalandamarz/Calonda mars.** Festa populara dals uffants da l'Engiadina, da la Val Müstair, da la Bergiaglia, dal Puschlav e dal Surmeir. Il Chalandamarz vegn festegià il 1. da mars. Tenor il chalender roman era quai l'emprim di da l'onn (Calendae Martii). Ils uffants da scola van quel di cun zampugns e stgellas ed ornads cun bellas flurs da palpìri tras las vias e giassas chantond chanzuns da primavaira. La saira è il bal da Chalandamarz. Il til/cortegi da Chalandamarz sumeglia ina charginada d'alp. Il Dicziunari Rumantsch Grischun attribescha quest usit a la categoria dals cortegis canerus. Il senn original dal Chalandamarz era tranter auter da svegliar la fertilitad. Ina da las pli bellas represchentaziuns da quest'isanza chattain nus en il cudesch «Uorsin» da Selina Chönz e d'Alois Carigiet.
- **Charginada/Cargada d'alp** e la schelpcha/scargada èn anc oz en pliras vischnancas ina da las pli bellas festas da la tradiziun purila.
- La tradiziun istorica dal **Cumin** (Surselva), **Cumegn** (Surmeir) u **Mastralia** (Engiadina, Val Müstair) è sa mantegnida fin oz en differentas regions dal Grischun. Ella vegn però substituìda adina dapli tras la votaziun a l'urna. Il cumin il pli original, imposant e solen en il chantun Grischun era senza dubi quel da Mustér che aveva lieu mintga trais onns l'emprima dumengia da matg (aboli il 2003).
- **Tschaiver/Tscheiver.** Surtut en regions rumantschas catolicas. Il tschaiver è ina tradiziun che vegn cultivada spezialmain a Domat. Cun ina cursa da mascaradas – in usit pajaun – vegn stgatschà qua l'enviern. Il tschaiver da Domat na finescha betg la mesemna da la tschendra, mabain la gievgia. Ils dus puncts culminants èn il «margis bel» e la «gievgia grassa».
- **Hom d'strom.** Usit fitg vegl a Scuol. L'emprima sonda da faver vegn ars in um da strom al lieu da dretgira a Scuol. Igl è difficil da dir sch'i sa tracta qua d'in usit per stgatschar l'enviern u d'in usit lià al cult dal sulegl enconuscent en tut il mund.

Chalandamarz: il 2003 ha l'institut monetar federal Swissmint perpetnissà l'usit engiadinais sin ina munaida.

- **Mattinadas** a Tschlin e Ramosch. Festa per giuvens e vegls. Las «Mattinadas» duran trais dis e vegnan celebradas anc adina sco pli baud. Oz han ellas però ina furma pli simpla ed èn adattadas a noss temp. Ils uffants han la prioritad. Ils 2 da schaner van quels tras las vias e giassas cun ina schlitta ornada da bellas flurs da palpiri e rimnan las «mattinadas» (da tuttas sorts biscuits fatgs en chasa). A mezdi vegn mangià, il suentermezdi e la saira ballà. A mesanotg vegnan ils uffants puspè envidads a maisa. Els survegnan gromma sbattida, «fuatscha grassa» (pettas cun paintg) e «grassins» (biscuits cun paintg). Ils 2 da schaner rimnan ils giuvens umens las «mattinadas». Lur festa cun tschaina e bal aveva lieu antruras ils 3 da schaner, oz vegn quella celebrada solitmain la sonda proxima.
- **Mintinadas.** Tradiziun cultivada en il Surses. Bal da la giuventetgna a l'ocasiun d'ina festa da nozzas. La cumpagnia da mats da la vischnanca envida ils spus ed ils nozzadurs ad ina festa speziala.
- **Processiun dals confrars.** Tradiziun dal Di da las olmas, liada a la baselgia e cultivada en Surses. Las confraternitads religiusas èn sa mantegnidas fin a l'entschatta dals onns sessanta. Oz sa preschentan ellas be pli a Sur.
- **Schlitteda/Schlittada.** Isanza da la giuventegna engiadinaisa. Derivanza nunenconuscenta. Festa da divertiment senza significaziun istorica. Ina dumengia da schaner bardiglian ils giuvens umens ils chavals per manar ina giuvna dunna d'ina vischnanca a l'autra. En in'ustaria vegn lura mangià, bavi e ballà. Oz participeschan era pèrs maridads a la «schlittada». Quest usit è daventà in'attracziun turistica surtut en Engiadina'ota.
- **Silvester/Bumaun.** Ils Rumantschs enconuschan differentas furmas d'usits da Silvester e da Bumaun. A Tinizong en Surses per exempel vegn festegià ina sort da chant da Son Silvester. Vers mesanotg van gruppas da mats tras las vias e giassas da la vischnanca. Els chantan la chanzun «paclanga» (biscuits da carnaval) ed espriman en quest'ocasiun giavischs exacts. La damaun da l'entschatta da l'onn (Bumaun) van lura ils medems mats da chas'en chasa per giavischar in bun onn nov.
- **Ils trais sontgs Retgs.** Usit celebrà a Salouf ed en la Surselva catolica. Enturn Epifania van gruppas da trais Retgs tras las vischnancas e portan chantond la buna nova. En tschertas vischnancas èn questas gruppas daventadas pli grondas. La gruppa da Breil ha senza dubi ils costumes ed il stil ils pli originals da tut las gruppas da trais Retgs dal chantun Grischun.
- **Trer schibettas.** Usit dals inamurads pratigà a Danis-Tavanasa ed a Dardin. La saira da l'emprima dumengia da la Passiun tiran ils mats ed ils giuvens umens rudellas da lain ardentas (schibettas) d'ina collina situada sur la vischnanca vers il fund da la val. Las schibettas vegnan deditgadas mintgamai ad ina matta u ad ina giuvna. Tenor la cretta populara è il sgol da la rudella in'indicaziun per la relaziun d'amur ch'entschaiva a sa constituir.

Vita economica e sociala

La Rumantschia è s'orientada economicamain già baud vers il nord. Questa dependenza dal spazi economic tudestg ha gi per consequenza che praticamain l'entir sector economic en la Rumantschia è vegnì germanisà; rumantsch discurren savens mo anc ils emploiads rumantschs tranter dad els.

La Lia Rumantscha promova e sustegna tenor sias pussaivladads l'adiever da la lingua rumantscha en la vita economica e sociala (translaziuns en rumantsch da paginas d'internet, formulars, brochuras, e.u.v., contribuziuns per inscripziuns rumantschas, e.u.v.). Ella survegn per quel scopo tranter auter er meds finansials dal Chantun. Ultra da la Lia Rumantscha fan er ils servetschs linguistics regiunals, finansziads da la Confederaziun e dal chantun Grischun translaziuns per instituts, firmas, organisaziuns, instituziuns, e.u.v.

En ils onns 1993–96 ha la Lia Rumantscha instradà in concept per la promoziun da la lingua rumantscha sin il champ economic. Quest concept ambizius, lantschà sut il titel «Rumantsch 3000», n'ha dentant betg pudì vegnir realisà per motivs finansials e pratics. En il mument tshertga la Lia Rumantscha da promover la lingua en l'economia a moda pli pragmatica e pli realistica.

Instituts, firmas ed organisaziuns integreschan il rumantsch en maniera pli u main consequenta en lur secturs respectivs. La Banca chantunala grischuna p.ex. na porta betg mo il num en tuttas trais linguas chantunals, ma realisescha er numerusas publicaziuns en furma trilingua.

In'otra instituziun chantunala che resguarda regularmain il rumantsch è la **Viafier retica**. Ella realisescha las inscripziuns dals trens, ils uraris e las annunzias en ils trens parzialmain en lingua rumantscha. Er l'economia turistica sa stenta adina dapli da duvrar il rumantsch e d'informar ils giasts davart la cultura indigena. Uschia è la lingua rumantscha vegnida resguardada commensuradamain al campiunadi mundial da skis a San Murezzan (vesair www.graubuenden.ch).

«Viafier retica»: in manaschi che sa mova er sin rodaglias rumantschas.

© Viafier retica, Cuira

Curs da lingua e scolaziun supplementara

Curs da lingua da stad

Las uniuns linguisticas e culturalas offran, per part en collavuraziun cun las uniuns da cura e traffic, mintga stad curs da lingua en las regiuns rumantschas. Quests curs intermedieschjan il vocabulari e las conuschientschas da basa dals idioms rumantschs respectivs sco er dal rumantsch grischun e porschan in vast program cultural.

Idiom	Infurmaziun ed annunzia
Puter:	Fundaziun Planta, Uniun da cura e trafic, 7503 Samedan tel. +41 (0)81 851 00 60, fax +41 (0)81 851 00 66
Vallader:	Scuntrada e Furmaziun Ladina, Duri Denoth, 7550 Scuol tel. +41 (0)81 860 07 61, www.udg.ch ; sfl@rumantsch.ch Scuol Information, 7550 Scuol, tel. +41 (0)81 861 22 22 Società da cura e traffic, 7536 Sta. Maria, tel. +41 (0)81 858 57 27
Sursilvan:	Fundaziun Retoromana, 7031 Laax, Francestg Friberg, 7163 Danis, tel. +41 (0)81 941 24 19, www.frr.ch , cuors.romontsch@frr.ch
Surmiran:	Savognin Tourismus, 7460 Suagnin, tel. +41 (0)81 659 16 16 www.savognin.ch , ferien@savognin.ch
Sutsilvan:	PILC, LR, Posta Viglia, 7433 Donat tel. +41 (0)81 630 70 50, fax +41 (0)81 630 70 51
Rumantsch grischun ed idioms	Lia Rumantscha, Via da la Plessur 47, Chascha postala, 7001 Caira Tel. +41 (0)81 258 32 22, www.liarumantscha.ch , liarumantscha@rumantsch.ch

Scolaziun da creschids

Las organisaziuns regiunalas «Scuntrada e Furmaziun», ch'èn commembras da l'Uniun da las universitads popularas svizras, porschan mintg'onn curs per creschids. Il vast program da curs sa drizza surtut a la populaziun indigena (curs da lingua, artisanat, furmaziun generala). Ils collavuratur regiunals da la Lia Rumantscha organiseschan da lur vart curs da lingua per emploiads communal ed administrativs.

Regiun	Infurmaziun ed annunzia
Engiadina/ Val Müstair:	Scuntrada e Furmaziun Ladina, Duri Denoth, 7550 Scuol, tel. +41 (0)81 860 07 61, www.udg.ch , sfl@rumantsch.ch
Surmeir:	Scuntrada e Furmaziun Surmeir, Reto Capeder, 7460 Suagnin, tel. +41 (0)81 684 28 11, www.u-r-s.ch , reto.capeder@rumantsch.ch
Sutselva:	PILC, Andrea L. Rassel, 7433 Donat, tel. +41 (0)81 630 70 50, renania@rumantsch.ch
Surselva:	Scuntrada e Furmaziun Surselva, Martin Mathiuet, 7031 Laax, tel. +41 (0)81 921 25 46, scuntradasurselva@bluewin.ch

Integraziun linguistica

La Lia rumantscha organischescha e sustegna curs d'assimilaziun ed integraziun en las regiuns rumantschas ed a Cuira. Ella promova en spezial curs da lingua per geniturs d'uffants che frequentan las scolinas rumantschas e las scolas primaras cun in'instrucziun da rumantsch. La Lia rumantscha intermediescha sin giavisch magistras u magisters privats e sustegna curs intensivs per immigrants che vulessan u duessan s'integrar linguisticamain il pli spert pussaivel en la vita professionala rumantscha.

Curs da rumantsch ordaifer il Grischun

- Scolas da club Migros a Turitg, tel. +41 (0)1 311 44 10
(a partir dal mars 2007: preselecziun locala (0)44) ed en autras citads
- Universitad populara da Berna, tel. +41 (0)31 311 41 92
- Universitad populara da Turitg, tel. +41 (0)1 261 28 32 (dal mars 2007: preselecziun locala (0)44)
- Universitads da Turitg, Friburg, Berna, Geneva e Son Gagl (cf. programs da prelecziuns)
- Reisehochschule Zürich, 8706 Meilen, tel. +41 (0)1 923 20 10
(a partir dal mars 2007: preselecziun locala (0)44)
- NHS Center da furmaziun Basilea, tel. (0)61 270 97 97, info@nsh.ch
- Reisehochschule Zürich, tel. +41 (0)1 924 11 55, www.rhzsprachen.ch
(a partir dal mars 2007: preselecziun locala (0)44)

Societads rumantschas e grischunas en Svizra

Insaquantas societads rumantschas e grischunas organischeschan curs en atgna reschia (infurmaziuns dat la Lia Rumantscha, tel. +41 (0)81 258 32 22).

Enonuschientschas dal rumantsch en scolas svizas

En consequenza dal nov reglament davart la renconuschientscha da la maturitad (RRM) datti adina puspè scolas en Svizra che organischeschan occurrenzas d'infurmaziun ed emnas da project davart la lingua rumantscha.

Dicziunaris, grammaticas, guides linguistics

Persunas d'autras linguas han a disposiziun buns meds d'instrucziun per il studi autodidactic dal rumantsch (infurmaziuns ed empustaziuns: www.liarumantscha.ch). Ultra da quai existan insaquantas guides da lingua e da conversaziun bi- e plurilingis.

Pledaris electronics

En furma electronica (CD-ROM) existan la banca da datas linguisticas da la Lia Rumantscha («Pledari grond») sco er ils novs dicziunaris regionalis per la 4. – 9. classa (Chasa editura per meds d'instrucziun dal Grischun, 1999 – 2003). Per la fin dal 2004 è era planisada la versiun digitala dal «Niev Vocabulari romontsch sursilvan-tudestg» dad A. Decurtins. Menziun speziala meritan ultra da quai l'emprim pledari online rumantsch-englais «my Pledari» (LR 2003, www.mypledari.ch) da M. Evans che pussibiliescha a persunas narumantschas l'access direct da l'englais al rumantsch (tut ils idioms e rumantsch grischun). Sco il «Romansh-English/English-Romansh Dictionary and Phrasebook» (LR e Hypocrene Books, New York 2000) da M. Gross e D. Telli permetta er «my Pledari» als Rumantschs in'avischinaziun immediata a la lingua mundiala englais.

La Lia Rumantscha e sias uniuns affiliadas

Intent e finamira da la Lia Rumantscha

La Lia Rumantscha (LR; www.liarumantscha.ch) è vegnida fundada il 1919 sco organizaziun da tetg da tut las uniuns rumantschas. Ella è in'associaziun conferma als artitgels 60 e sequents dal Cudesch civil svizzer. La LR è in'instituziun d'util public. Ella è politicamain e confessionalmain neutrala. Tras il mandat d'impunder las contribuziuns federalas e chantunalas per la promoziun da la lingua e cultura rumantscha ademplescha ella in'incumbensa da dretg public. La LR sustegna, promova e coordinescha las lavurs da las uniuns regionalas en favur da la lingua e cultura rumantscha. Ella s'engascha per il mantegniment e la promoziun dal rumantsch en famiglia, en scola, en baselgia ed en la vita publica e represchenta ils interess da la Rumantschia en ils secturs ils pli divers tant a l'intern sco a l'extern dal territori rumantsch.

La villa «Zur Heimat», ussa «Chasa Rumantscha»: la sedia da la Lia Rumantscha a Cuir, erigida enturn ils onns 1860 – 65 per il curatur da la citad e posterius burgamester Joh. Rud. Wassali.

La LR è commembra activa da las suandantas associaziuns:

- UFCE (Uniun federalistica da las cumanzas etnicas europeicas: www.fuev.org)
- VALS/ASLA (Associaziun Svizra da Linguistica Applitgada: www.romsem.unibas.ch/vals-asla)
- GMS (Gesellschaft Minderheiten in der Schweiz: www.gms-minderheiten.ch)
- CH barat da giuventetgna: www.echanges.ch

Uniuns affiliadas

Las suandantas societads culturalas e linguisticas èn commembras da la LR:

• Uniuns linguisticas e culturalas regionalas:

Romania/regiuns catolicas da la Val dal Rain Anterior (fundada il 1896)

Uniun dals Grischs (UdG)/Engiadina, Val Müstair, Bravuogn (fundada il 1904; www.udg.ch)

Uniun Rumantscha da Surmeir (URS)/Surses e Val d'Alvra (fundada il 1921; www.u-r-s.ch)

Renania/regiuns protestantas da las Vals dal Rain Anterior e Posterior (fundada il 1922)

• Uniuns surregionalas cun incumbensas spezialas:

Societad Retorumantscha (SSR)

La societad linguistica la pli veglia (fundada il 1885), purtadra da l'Institut dal «Dicziunari Rumantsch Grischun» a Cuir (www.drg.ch) ed editura dal dicziunari nazional cun il medem num (DRG). La finamira principala è la collecziun, la conservaziun e la publicaziun dal patrimoni linguistic rumantsch. Ulteriuras publicaziuns èn las «Annalas da la Societad Retorumantscha» e la retscha scientifica «Romanica Raetica».

Cuminanza Rumantscha Radio e Televisiun (CRR)

Societad da radio e televisiun rumantscha (fundada il 1946; www.rtr.ch)

Uniun per la Litteratura Rumantscha (ULR)

Fundada il 1946; www.usrum.ch; fin il 2004 Uniun da scripturas e scripturs rumantschs (USR).

Giuventetgna rumantscha (GiuRu)

Organisaziun da tetg da la giuventetgna rumantscha fundada il 1991 (commembra da la LR dapi il 1997; www.giuru.ch). Fin il 1991 è stada organisada la giuventetgna rumantscha en uniuns regiunalas culturalmain pauc activas. La GiuRu vegn sustegnida da la LR e da las uniuns linguistics regionalas. Ulteriuras entradas derivan da donaziuns e da la vendita directa dad agens products. En ils davos onns ha la GiuRu realisà insaquants projects impurtants, p.ex. in'atgna revista («Punts»), in grond project da musica gaelic-rumantsch, in lavuratori da scriver e da filmar, in'atgna pagina d'internet, festivtads per il 10avel onn da giubileum, la participaziun activa a seminaris internaziunals ed a festivals sut tschiel avert, ina broschura en rumantsch davart il tema giuventetgna e professiuns, ina turnea cun duas gruppas rumantschas en il territori rumantsch («cool e sexy»), e.a. Ultra da quei sustegna la GiuRu projects culturals e promova la lavur e la furmaziun culturala da la giuventetgna rumantscha (surtut film, teater, litteratura, musica). Il 2004 vul ella intensivar ils contacts tranter ils giuvenils da tut las regiuns rumantschas ed als motivar da daventar culturalmain activs. Il 2005 envida la GiuRu las uniuns da giuventetgna dad autras minoritads linguistics ad in seminar en il Grischun.

- **Uniuns rumantschas ordaifer il chantun Grischun:**

Uniun da las Rumantschas e dals Rumantschs en la Bassa (URB)

L'URB unescha las Rumantschas ed ils Rumantschs che vivan en la dispora (commembra da la LR dapi il 1991). La lingua rumantscha vegn dentant era tgirada en numerusas uniuns e gruppažiuns rumantschas e grischunas (adressas da contact: paginas d'internet LR/URB).

Quarta Lingua (QL)

Societad da simpatisantas e simpatisants da la lingua e cultura rumantscha cun sedia a Turitg (fundada il 1972, commembra da la LR dapi il 2003; www.quartalingua.ch). Intent e finamira: far la punt tranter las linguas naziunalas svizas, promover il barat e la chapientscha sur ils cunfins linguistics or e promover il rumantsch grischun sco lingua da punt.

Las uniuns linguistics e culturals rumantschas tramettan ina giada l'onn (avant il 2001 duas giadas l'onn) in dumber da represchentants e represchentants, determinà a basa da la fermezza quantitativa da la regiun, a la «Radunanza da delegadas e delegads» da la LR (total 87). Mintgamai in(a) represchentant(a) da questas uniuns furma ensemen cun la «Suprastanza» da la LR (president da la LR e presidents da las uniuns regionalas) il «Cussegl» (suprastanza extendida). Dapi in tschert temp han la LR e las uniuns linguistics regionalas per mauns da reponderar criticamain lur structuradas. Las structuradas actualas èn bler memia cumplitgadas e ston far piazza a structuradas pli simplas. L'avegnir vegn a mussar, schebain las uniuns regionalas, che fan savens mo lavurs administrativas, èn anc necessarias.

Servetschs

La Lia Rumantscha porscha divers servetschs che vegnan ademplitds actualmain en 16 plazzas da lavur, repartidas sin 20 collavuraturas e collavuratur:

• **Linguistica applitgada**

Innovaziun e tgira linguistica

La LR dispona dapi il 1983 d'in servetsch da lingua e d'infurmaziun linguistica. Quest servetsch cum-pigliava tranter il 1983 ed il 2000 in Post da linguatg ed in Post da rumantsch grischun, integrads dapi il 2000 en il Servetsch da Linguistica Applitgada (SLAR) da la LR, creà a basa dals resultats da l'analisa interna (vesair chap. «Concept strategic 2003 – 08», p. 89). Il SLAR s'occupa da l'elavuraziun da la lingua rumantscha. El sa deditgescha al mantegniment ed a la tgira dals singuls idioms rumantschs sco er a l'elavuraziun ed implementaziun dal rumantsch grischun. El creescha e derasa neologissem, dat scleriments e sustegn en dumondas linguisticas e terminologicas, lectorescha da tutta sorts texts, iniziescha ed accumpogna differents projects linguistics.

Translaziuns

La LR maina dapi il 1983 in Servetsch da translaziun ch'ella ha pudì extender considerablmain en ils davos onns. Quest servetsch surpiglia per las tariffas usitadas (per part er per tariffas spezialas) incumbensas pli pitschnas e pli grondas en ils idioms ed en rumantsch grischun. El collavura stretgamain cun il Servetsch da translaziun dal chantun Grischun sco er cun il post da terminologia da la Confederaziun (Termdat). Dapi il 2000 è quest servetsch integrà en il Servetsch da Linguistica Applitgada da la LR.

Infurmaziun e documentaziun

La LR maina dapi il 1986 in Servetsch d'infurmaziun e documentaziun che sa stenta principalmain da responder a las dumondas concernent la lingua e cultura rumantscha e da metter a disposiziun als circuls interessads il material d'infurmaziun ed ils documents giavischads. Dapi il 2000 è quest servetsch integrà en il Servetsch da Linguistica Applitgada da la LR.

Furmaziun, scolaziun e bilinguitad en scola

Dapi il 2000 porscha la LR in servetsch per furmaziun, scolaziun e dumondas davart la bilinguitad en scolas rumantschas. Quest servetsch è ina partiziun dal SLAR e s'occupa tr.a. da las suandantas lavurs: sustegn linguistic da projects da scola, accumpagnament en dumondas da bilinguitad en scolas rumantschas, furmaziun, scolaziun e perfecziunament (meds d'instrucziun per incumbensa dal chantun Grischun; E-learning, e.u.v.), scolaziun ed accumpagnament en dumondas da la didactica generala e da la didactica linguistica.

• **Promoziun da lingua e cultura en las regions**

La LR engascha dapi il 1984 collavuratur regionalas che stattan a disposiziun a las uniuns regionalas per l'animaziun culturalas e per la coordinaziun da las lavurs da promoziun dals idioms (1984 – 2000 330 – 400% plazzas da lavur, repartidas sin 4 – 5 persunas; dapi il 2001 350 – 400% / 7).

• **Promoziun da la lavur da giuventetgna**

La LR promova e sustegna las pli differentas furmas da la lavur da giuventetgna rumantscha, en spezial l'organisaziun da la «GiuRu». Quella ha realisà differents projects impurtants dapi il 1991 (vesair p. 84 – 85); per il futur giavischa ella ina piazza da 20% per lavurs administrativas ed organisatorias.

• **Promoziun da differentas furmas da cultura**

La LR promova e sustegna la cultura en sias pli differentas furmas. En spezial rimna, documentescha e metta ella a disposiziun tocs da teater rumantschs (atgnas producziuns e translaziuns) sco er chanzuns rumantschas (cumponists indigens). Quest material intermediescha ella a gruppas ed a chors interessads. La LR è represchentada en l'Unìun grischun per il teater popular (UTP).

• **Ediziun**

La LR n'ha nagina atgna chasa editura, ma edescha tuttina diversas ovras, surtut ovras da basa sco dicziunaris, grammaticas, meds d'instrucziun linguistics, dicziunaris illustrads, antologias, comics, portatuns e belletristica. La LR sustegna dentant er ovras rumantschas dad autras chasas edituras.

• **Secretariat**

Il secretariat da la LR ha tr.a. las suandantas incumbensas: administraziun e contabilitad, coordinaziun dals servetschs interns ed externs, lavur da rait (networking), tgira da contacts cun autoritads, instituziuns, e.u.v., comunicaziun e marketing.

• **Scolina**

La LR maina a sia sedia principala a Cuira ina scolina cun ina partiziun sursilvana ed ina ladina (2 mussadras). La scolina da la LR vegn sustegnida finanzialmain da la citad da Cuira.

Program d'activitad

Ultra da las prestaziuns dals divers servetschs ha la Lia Rumantscha tr.a. anc las suandantas incumbensas:

- s'occupar da dumondas da la politica linguistica en il vast senn dal pled,
- tgirar contacts cun las autoritads federalas e chantunalas, cun las baselgias, cun instituziuns ed organisaziuns linguistics e culturalas (p.ex. Pro Helvetia, www.prohelvetia.ch; Forum Helveticum: www.forum-helveticum.ch, e.a.), cun partidas politicas, universitads ed organisaziuns activas en la planisaziun linguistica a l'interiur ed exteriur dal Grischun e da la Rumantschia (p.ex. Pro Grigioni Italiano: www.pgi.ch; Uniun dals Gualsers: www.walserverein-gr.ch; Societad per la perscrutaziun da la cultura grischuna: www.kulturforschung.ch; Pro Raetia: www.proroetia.ch; Ladins da las Dolomitas: www.vejin.com, p.ex. standardisaziun da lingua, emnas da project per scholars, e.u.v.; Furlans: www.filologicafriulana.it; e.a.),
- represchentar la Rumantschia a l'exteriur (Svizra ed ester), en differentas uniuns ed associaziuns (p.ex. Associaziun Svizra da Linguistica Applitgada, Conferenza interuniversitara rumantscha, e.a.).
- collavurar a projects chantunals, naziunals ed internaziunals (p.ex. project da perscrutaziun «Il funcziunament da la trilinguitad en il chantun Grischun» per incumbensa da la Societad per la perscrutaziun da la cultura grischuna; projects Interreg en collavuraziun cun las organisaziuns linguistics e culturalas en las Dolomitas: «TermLAD II»/terminologia administrativa e giuridica; projects per la promoziun da la pressa; projects da standardisaziun «RG»-Lia Rumantscha/«Ladin Dolomitan»-SPELL, e.a.
- sustegnair las uniuns linguistics e culturalas affiliadas,
- promover l'adiever da la lingua en tuttas furmas scrittas ed en tut ils secturs da la vita da mintgadi,

- s'occupar da l'animaziun socioculturala en las differentas regiuns rumantschas (curs da lingua, integraziun linguistica, scolaziun da creschids, manifestaziuns culturalas, e.u.v.),
- promover la produziun litterara, l'activitad teatrala, il chant e la musica, e.a.
- motivar administraziuns ed interpresas da duvrar il rumantsch per descripciuns da products, instrucziuns d'adiever, inscripciuns, texts da reclama e d'infurmaziun, e.u.v.,
- cussegljar en dumondas da la promoziun e da l'applicaziun da la lingua rumantscha.

Planisaziun linguistica e politica da promoziun da la lingua

Dapi ils onns 1980/81 pratitgescha la Lia Rumantscha ina consequenta politica da promoziun da la lingua rumantscha che sa basa sin la planisaziun linguistica internaziunala. Per quel intent ha ella sviluppà in vast concept che cumpiglia la planisaziun dal status, dal corpus e da l'adiever da la lingua. Entant che la planisaziun dal status (revalitaziun giuridica) e dal corpus (estensiun ed innovaziun da la lingua, standardisaziun) proseguan tenor plan ed han cuntanschì basas solidas, stat la planisaziun da l'adiever dal rumantsch en tut las domenas da la vita da mintgadi (implementaziun) anc a l'entschatta. Grazia a la lingua da standard rumantsch grischun (vesair chap. «Rumantsch grischun», p. 92 s.) vegn il rumantsch bain duvrà adina pli savens en la vita publica, ma las pledadras ed ils pledaders han fadia cun la situaziun nunusitada da tuttenina stuair leger texts, ch'els han consumà fin ussa per gronda part en tudestg, en lur atgna lingua (cumbain en ina furma in pau differenta). La preschientscha dominante dal tudestg da scrittira en il territori rumantsch e l'inundaziun da la Rumantschia cun publicaziuns da tut gener, emissiuns da radio e televisiun, internet u videos en lingua tudestga s'effectueschan negativamain sin il svilup da la lingua rumantscha e sminueschan la cumpetenza linguistica dals Rumantschs.

Sche las organizaziuns linguisticas e las autoritads politicas na reusseschan betg da gudagnar la populaziun rumantscha per projects innovativs, na vegn la planisaziun linguistica moderna mai a pudair tegnaire pass cun la realitad, maindir a frenar il declin dal rumantsch. La finamira da la planisaziun linguistica, proseguida da la Lia Rumantscha dapi dus decennis, sto pia esser quella da sortir dal circol viziuz che marginalisescha il rumantsch e da provocar ina reacziun a chadaina positiva tras l'adiever consequent da la lingua: rinforzar la conscienza ed augmentar la cumpetenza linguistica, promover l'identitad e la solidaritad surregiunala, extender ed innovar la lingua

«Sche linguas vegnan negligidas, entran ellas en in circol viziuz, dal qual ellas pon sortir be cun ina planisaziun linguistica cumplessiva».

(Bernard Cathomas, 1986)

Caricatura: Peter Haas, en: Istorgia Grischuna, 2003

(scritta e discurredda!), motivar ils immigrants da s'integrar linguisticamain. Igl è evident ch'ina lingua pli e pli negligida ed isolada perda baud u tard la forza vitala. Igl è er cler che l'adiever general da la lingua, che permetta a quella da sa renovar e sviluppar cuntinuadamain, po be esser garantida cun ina furma da scrittira cuminaivla. Ina tala exista dapi il 1982 cun il rumantsch grischun (vesair chap. «Rumantsch grischun», p. 92 s.).

Concept strategic 2003 – 2008

L'onn 2001 ha la LR decidì da suttametter sias structuradas ad in'analisa interna. Per quest intent ha ella incumbensà ina gruppada da project «Anint» d'elavurar propostas e mesiras concretas per adattar la LR a las pretensiuns da nossa societad da communicaziun e d'infurmaziun moderna. Il settember 2002 ha la gruppada da project preschentà a la suprastanza da la LR in rapport cumplexsiv, elavurà a basa da questiuinaris. Las propostas regardan tant la direcziun strategica (suprastanza) sco il sector operativ (secretariat), las singulas partiziuns da lavur e l'entir personal.

A basa dal rapport 2002 da la gruppada «Anint» ha la LR elavurà il 2003 in concept strategic cun las suandantas finamiras: crear in'unitad tranter ils Rumantschs, marcar ina preschientscha locala pli ferma en ils singuls champs d'activitad (politica da lingua, planisaziun linguistica, preschientscha generala da la lingua, cultura, economia, scola, medias), promover la lingua a moda pli consequenta e pli offensiva.

A l'analisa interna è suandada in'externa cun la finamira da reponderar er las structuradas da las uniuns linguisticas regiunalas. Il fanadur 2004 han la suprastanza ed il cussegl da la LR discutà las suandantas propostas da las uniuns regiunalas per ina midada da structura da la LR che vegnan suttamessas ils 30 d'october, en ina versiun purifitgada, a la radunanza da delegadas e delegads: 1. crear centers regionalis, 2. orizontalisar l'operativa, 3. dismetter il cussegl, 4. democratisar la radunanza da delegadas e delegads, 5. crear in plan directiv sco era in concept da marketing cumplexsiv.

A basa dals resultats alarmants da la dumbraziun dal pievel 2000 ha la «Romania» appellà a l'occaziun da sia radunanza da delegads dals 16-2-2003 a tut ils participads da duvrar pli consequentamain il rumantsch en lur secturs respectivs e da far tut il pussaivel per garantir la survivenza da la lingua rumantscha sco part integrala dal Grischun triling e da la Svizra quadrilingua. La Romania appellescha spezialmain

- a la populaziun rumantscha da duvrar lur lingua a scrit ed a bucca en la vita privata, professiunala e publica,
- als immigrads che sa domicilieschan en il territori rumantsch da s'integrar linguisticamain,
- a las vischnancas da determinar il rumantsch sco lingua uffiziala e d'al duvrar en tut las domenas da la vita publica,
- a las pravendas ed als spirituals da promover il rumantsch en baselgia ed en l'instrucziun religiosa,
- a las firmas regiunalas da betg simplamain ignorar il rumantsch,
- a las uniuns da traffic da resguardar la trilinguitad dal chantun Grischun sco particularitad culturala,
- a la Lia Rumantscha d'inoltrar in'istanza al chantun Grischun ed a la Confederaziun (realisà il zercladur 2004), cun la supplica da prender ulteriuras mesiras urgentas per rinforzar e promover il rumantsch en ils pli differents secturs da la vita da mintgadi,

- al chantun Grischun d'ademplier sia responsabladad en dumondas linguisticas, fixada en la Consti-
tuziun chantunala (tractament egal da las trais linguas chantunalas), e d'applitgar en collavuraziun
cun las vischnancas almain in princip territorial moderà che garantescha al rumantsch in territori
linguistic determinà che preserva el da decisiuns casualas e catastrofalas,
- a la Confederaziun da conceder, en il senn da l'istanza da la LR 2004, in import pli grond per la
promozion da la lingua e cultura rumantscha.

Il november 2003 ha la Romania convocà l'emprim «Cumin romontsch» a Mustér. La participantas ed
ils participants han exprimì il giavisch da stgaffir in'istanza da decisiun politica che s'occupa spe-
zialmain da fatgs rumantschs. Questa proposta, discutada en la Romania gia il 1992 ed approvada da
la radunanza da delegadas e delegads da la LR il 1992/93 (ma puspè renviada en la consultaziun dal
1994), duai ussa vegnir concretisada. Grazia ad in parlament spezial duain ils Rumantschs – p.ex. en
dumondas linguisticas – pudair decider sezs a moda democratica ed en atgna competenza.

Meds finanziaals

Dapi sia fundaziun retschaiva la Lia Rumantscha contribuziuns dal Chantun e da la Confederaziun
ch'èn vegnidas augmentadas successivamain da 10000 francs l'onn il 1920 a radund 2,4 milliuns francs
l'onn 2004. Ulteriuras entradas da var 850000 francs resultan da translaziuns, donaziuns dad organi-
saziuns e fundaziuns privatas e publicas, da la vendita da cudeschs, da curs e d'ulteriurs servetschs.
La basa per las contribuziuns annualas furman istanzas detagliadas a la Confederaziun ed al chan-
tun Grischun. A basa da la davosa istanza dal 1994 ha il Parlament federal elavurà e deliberà ils
6-10-1995 ina nova Lescha davart agids finanziaals (vesair p. 40).

Las contribuziuns federalas, accordadas al chantun Grischun per la promozion ed il mantegniment da
la lingua rumantscha e taliana, importavan il 2004 4,5 milliuns francs. Il chantun Gischun da sia vart
conceda per quel intent ulteriurs 2,5 milliuns francs. Quel import sa resalva il Chantun per atgnas
incumbensas en favur da sias duas minoritads linguisticas (servetsch da translaziun; maturitad bilin-
gua en las scolas medias chantunalas; meds d'instrucziun per las scolas popularas, e.u.v.). 4,1 milli-
uns francs van a las organisaziuns linguisticas, **2,39 milliuns a la Lia Rumantscha**, 841000 francs

a la Pro Grigioni Italiano e 922000 francs a l'Agen-
tura da Novitads Rumantscha (ANR). 386000
francs utilisescha il Chantun per divers projects,
p.ex. per il «Sling» (servetsch da translaziun per las
vischnancas rumantschas), per projects da film,
publicaziuns, discs cumpacts, projects per la giu-
ventetgna, e.u.v. A basa da la situaziun giuridica
actuala po er la Confederaziun sustegnair ulteriurs
projects per promover la lingua rumantscha.

Dals radund **3,25 milliuns francs** che la LR ha
retratg il 2004 èn 1,65 milliuns vegnids assegnads
directamain a las regiuns linguisticas. Da quels èn
490000 francs vegnids repartids sin las organisa-
ziuns linguisticas territorias ed exterritorialas, var
450000 francs èn vegnids impundids per curs d'in-

Decisiv per l'avegnir dal rumantsch èn ina colliaziun pli stretga
tranter las regiuns e la promozion da la giuventetgna.

tegraziun, 120 000 francs per cudeschs, discs cumpacts, concerts, e.u.v., 60 000 francs per teater, chant e film e finalmain 550 000 francs per ils collavuratur regionalis. La LR dispona pia d'ina summa restanta da 1,6 milliuns francs ch'ella dovra per il manaschi intern: servetsch linguistic (450 000.–), servetsch da translaziun (150 000.– francs, sa finanziescha praticamain da sasez, p.ex. il 2001: 160 200.– francs entradas da translaziuns en rg, 29 200.– da translaziuns en ils idioms), ediziuns e vendita (300 000.– francs, sa finanzieschan per part da sasezs), scolina (200 000.– francs), secretariat e.a. (480 000.– francs).

Per pudair frenar l'erosiun da la lingua rumantscha cun novas mesiras, dumonda la LR da la Confederaziun e dal chantun Grischun in augment massiv da las contribuziuns (ulteriurs 2,9 milliuns francs). I sa tracta per part da quels agids finanzials che la LR avess obtegnì a basa da la nova Lescha da linguas federala (sistida dal Cussegl federal la primavaira 2004!). Las novas mesiras duain s'orientar tenor principis da prestaziun e betg pli tenor ina clav da distribuziun regiunala. Las suandantas mesiras concretas èn planisadas (situaziun ils 9-7-2004):

- **Centers regiunals:** la collavuraziun regiunala vegn rinforzada pli fermamain. Per quest intent vul la LR resguardar pli fitg ils basegns da las differentas regiuns e fundar centers da competenza per la lingua e cultura rumantscha.
- **Servetsch da Linguistica Applitgada (inizià il 2000):** quel duai daventar in center da competenza per dumondas davart la lingua rumantscha e la bilinguitad ed elavurar materialias da lavur per la promoziun ed il mantegniment dal rumantsch en las regiuns.
- **Lavur da giuventetgna:** la LR vul rinforzar e coordinar la lavur da giuventetgna per dar als giuvenils – en consideraziun da la predominanza da las publicaziuns en lingua tudestga ed englaisa – era perspectivas ord optica rumantscha.
- **Ediziuns:** la LR vul augmentar fermamain sia lavur editoriala, er sche las ediziuns rumantschas èn uschè pitschnas ch'ellas vegnan adina ad esser fitg charas. En l'avegnir vegn ins a stuar resguardar pli e pli er ediziuns en furma eletronica (CD-ROM, DVD, internet, videos, cassetas, contribuziuns al radio ed a la televisun, e.u.v.).
- **Preschientscha rumantscha:** la LR vul rinforzar la preschientscha publica da la lingua e cultura rumantscha surtut en ils territoris tradiziunmain rumantschs, ma er sur ils cunfins da la Ruman-tschia ora.

Rumantsch grischun – lingua da scrittira unificgada

«Tgi che fa punts, frunta sin precipizis. Quels sa sentan surpassads» Hans Kasper

La mancanza d'ina lingua da scrittira rumantscha cuminaivla è sa fatga valair a partir dal mument ch'il rumantsch ha cumenzà a gudagnar impurtanza sur ils stretgs confins regionals ora. Tranter il 1800 ed il 1960 èn uschia vegnidas fatgas trais emprovas per crear ina lingua da scrittira rumantscha surregiunala (vesair Darms 1989, Decurtins 1993). Tuttas trais emprovas han dentant, per divers motivs, fatg naufragi.

Il regress alarmant dal rumantsch, confermà da las dumbraziuns dal pievel dals onns 1970/80 (vesair Furer 1981), ha intimà la Lia Rumantscha d'elavurar in concept complessiv per il mantegniment e la promoziun da la lingua rumantscha. Ina part indispensabla da quest concept era la creaziun d'ina lingua da standard. Il 1982 ha Heinrich Schmid, professor per romanistica a l'Universitad da Turitg, preschentà sias «Richtlinien für die Gestaltung einer gesamtbündnerromanischen Schriftsprache Rumantsch Grischun», elavuradas per incumbensa da la Lia Rumantscha. I sa tracta d'ina collecziun da reglas e recumandaziuns per la fonologia, morfologia, sintaxa e lexicologia dal rumantsch grischun. A basa da questas directivas ed en il rom d'in project scientific dal Fond nazional svizzer ha elavurà il servetsch linguistic da la LR il 1985 in pledari ed ina grammatica elementara dal rumantsch grischun (reediziun 1989 tar Langenscheidt). Il 1993 è cumparida l'entira banca da datas linguisticas da la LR sut il num «Pledari grond» (PG) en furma da cudesch ed il 1994 per l'emprima giada en furma electronica (dBase) per l'adiever extern. Dapi il 2001 exista il PG sin CD-Rom (File Maker) cun ina glista da verbs integrada (incl. program da tschertgar). El cuntegna oz var 200'000 chavazzins e vegn cumpletà cuntinuadamain (up-dates). In desiderat per ils proxims onns è in program da correctura per il rg.

Structura linguistica

Il rumantsch grischun (rg) è in'uschenumnada «lingua da standard» u «lingua da cumpromiss». El sa basa principalmain sin il sursilvan, il vallader ed il surmiran. Il rg è construi tenor il princip da maioritad, qvd. ins ha prendì sche pussaivel la furma scritta cuminaivla a la maioritad dals trais idioms numnads. Quest princip da basa vala tant per la part fonetica e grammaticala sco per la construcziun da

Sursilvan	Surmiran	Vallader	RG	Princip	RG – idioms
pasch	pasch	pasch	pasch	3:0	1 per 5 e 5 per 1 <i>Matteo De Pedrini, Schlarigna</i>
viadi	viadi	viadi	viadi	3:0	
alv	alv	alb	alv	2:1	
notg	notg	not	notg	2:1	
sempel	simpel	simpel	simpel	2:1	
siat	set	set	set	2:1	
ura	oura	ura	ura	2:1	
fil	feil	fil	fil	2:1	
cudisch	codesch	cudesch	cudesch	2:1	
gie	ea	schi	gea	*	
jeu	ia	eu	jau	*	
aur	or	or (aur)	aur	*	

Il princip da maioritad nun ha pudì vegnir applitgà dapertut. En blers cas (*) han ins resguardà ils auters dus idioms (sursilvan: p.ex. gea, per lad. «schi», surs. «gie», surm. «ea»; puter: p.ex. maun) e perfin variantas regionalas u localas (p.ex. jauer/Val Müstair: jau, per vall. «eu», put. «eau», surm. «ia», suts. «jou», surs. «jeu»).

la frasa e per il vocabulari. L'autur dal rg ha tegnì quint surtut er da la trasparenza, da la simplifìcaziun e da la chapientscha generala dal rg. La substanza linguistica dal rg consista per 99,99% dals idioms e dals dialects.

Diever dal rumantsch grischun

Las singulas organisaziuns, instituziuns, autoritads e persunas privatas decidan sezzas, sch'ellas vulan duvrar il rg enstagl in dals idioms. Las singulas gruppas d'interess fan sco suonda diever da la lingua unifitgada:

Confederaziun

La Confederaziun d'ovra il rg dapi il 1986 per «texts d'ina impurtanza particulara per il territori rumantsch». Sin basa da la decisiun dal chantun Grischun dals 2-7-1996 d'ovra ella dapi alura definitivamain il rg sco lingua uffiziala per la communicaziun uffiziala cun instituziuns e persunas rumantschas.

Lia Rumantscha ed uniuns affiliadas

La Lia Rumantscha d'ovra il rg dapi il 1986 (decisiun RD) resp. dapi il 1994 (art. 43 dals statuts revidids) per la communicaziun en scrit surregionala. Sias uniuns affiliadas suondan dapi in temp per gronda part questa pratica.

Chantun Grischun

Il chantun Grischun d'ovra il rg dapi il 1997 (decisiun da la Regenza dals 2-7-1996) per communicaziuns en il feagl uffizial, communicaziuns da pressa, formulars, decisiuns, e.u.v. Ils 10-6-2001 ha approvà il pievel grischun la revisiun da l'art. 23 da la Lescha davart il diever dals dretgs politics. Cun quai vegnan ils dus idioms sursilvan e ladin remplazzads explicitamain tras il rg. Dapi alura vala il rg sco lingua rumantscha uffiziala dal Chantun e vegn era duvrà per ils documents da votaziun chantunals e per il Cudesch da dretg grischun.

Regiuns, vischnancas e persunas privatas

Las autoritads politics e clericalas, las uniuns culturalas e las persunas privatas en las vischnancas da lingua rumantscha pon decider sezzas, sch'ellas vulan duvrar il rg resp. l'idiom da scrittira oriund per lur agens fatgs sco er per la communicaziun en scrit surregionala. En la pratica vegnan duvrads anc adina ils idioms. Il rg vegn duvrà là, nua ch'ins fa uschiglio mo diever dal tudestg.

Meds da massa

Ils meds da massa stampads, surtut la gasetta rumantscha dal di («La Quotidiana») e la revista da giuventetgna «Punts», dovran savens il rg per contribuziuns che sa drizzan a l'entira Rumantschia.

Pledari grond
deutsch - rumantsch
rumantsch - deutsch

simpl **cumplex** **modifitgar**

cun conjugaziuns dals verbs rumantschs

© 2003 Lia rumantscha
www.liarumantscha.ch

«Pledari grond»: La Lia rumantscha sa sfadia da crear e derasar peds novs e da chattar qua tras il contact cun il mund modern

Il Radio e la Televisiun Rumantscha fan adiever dal rg per publicaziuns uffizialas en scrit ed adina dapl er per differentas contribuziuns a bucca. Ils dus radios locals Radio Grischia e Radio Engiadina dovran be sporadicamain il rg.

Scola

En fatgs da scola decidan il Chantun e las vischnancas en atgna cumpetenzza.

Scolas primaras: il chantun Grischun pussibiliteschan dapi il 1997/99 a las vischnancas da lingua tudestga ed a vischnancas da lingua rumantscha, ch'èn sa decididas per l'instrucziun en tudestg, d'instruir en la scola primara il rg sco segunda lingua.

Gimnasis: tenor art.3 da l'Ordinaziun davart ils gimnasis en il chantun Grischun (OGim) dal 1-8-1996 è la segunda lingua nazionala per regla ina lingua chantunala. Sco lingua da scrittira rumantscha vegn duvrà il rg.

Retschertgas davart il tema «rumantsch grischun en scola» dividan la magistraglia rumantscha: entant che las magistras ed ils magisters da l'Engiadin'Ota refusan in'introducziun integrala dal rg en scola, vuless la gronda part da lur collegas dal Grischun central introducir il rg sco lingua da leger e da scriver en scola. Er en Surselva è la magistraglia rumantscha s'exprimida en favur d'ina introducziun dal rg en scola (tenor ina retschertga da la «Conferenza generala rumantscha dalla Surselva», vesair «La Quotidiana» dals 28-5-2004). 21% sustegnan in'unificaziun dal rumantsch tras il rg, 23% approveschan in'introducziun da la lingua unifitgada parallel a l'instrucziun en l'idiom, 47% sustegnan in'intermediaziun d'enconuschientschas passivas dal rg e mo 7,8% refusan il rg sco lingua da scola. Ina gronda part è da l'avis ch'ina identitad rumantscha surregiunala saja necessaria.

(Foto: Keystone.)

Maturitad bilingua: il december 1996 ha la Regenza grischuna decidi da metter a disposiziun material d'instrucziun per la maturitad bilingua en rg (dapi il 1999/2000 cun enconuschientschas passivas ed activas en rg). Il medem onn ha la Regenza incumbensà il Departament d'educaziun, cultura e protecziun da l'ambient d'elavurar propostas per l'introducziun dal rg sin ils differents stgalims da scola (concept Haltiner).

Classas bilinguas a Cuira: la Scola da la citad da Cuira porscha dapi il 2000/01 classas bilinguas rumantsch-tudestg (1) e tudestg-talian (2). Sco lingua d'instrucziun en la classa rumantsch-tudestga vegn duvrà il rg.

Baselgias

En las regions da lingua rumantscha vegnan las pregias e messas celebradas en tudestg u en l'idiom respectiv.

Derasaziun ed acceptanza

Il concept linguistic dal rg è sa cumprovà en la pratica. Las incumbensas da translaziun davart d'interpresas publicas e privatas occupan in servetsch spezial da la Lia Rumantscha. Inserats, instrucziuns d'adiever, prospects, formulars, inscripziuns sin tavlas, descripziuns da products e texts da reclama fan part da la lavur da mintgadi da las translaturas engaschadas en la LR. Ma er publicaziuns pli grondas sco las «Funtaunas» (1987–93) da G. Deplazes (istorgia da la litteratura rumantscha en quatter toms), l'«Ars Helvetica» (1991, ovra cumplexsiva davart l'art e culturala visuala en Svizra en 12 toms), il «Lexicon istoric retic» (ediziun speziala en 2 toms dal «Historisches Lexikon der Schweiz», planisada per il 2008: www.hls.ch), accessibla er a persunas tschorvas u impedidas da la vesida ed en l'internet (www.e-lir.ch; l'aspect spezial da quest project: la tecnologia revoluzionara per l'«e-LIR» na deriva betg d'in manaschi «extern», mabain d'ina firma d'internet rumantscha, numnadain da l'IC Surselva a Glion), l'«Istorgia Grischuna» (2003) dad A. Collenberg/M. Gross (emprima istorgia cumplexsiva dal Grischun en lingua rumantscha e cun resguard spezial dal rumantsch), l'«Educaziun fisica» (med per l'instrucziun da sport en 5 toms), in cudesch d'utschels ed in cudesch da flurs, il «Handwörterbuch des Rätoromanischen» (1994, idioms e rg) sco er gieus da lingua, comics, cudeschs per uffants e giuvenils, cudeschs da maletgs, videos, brochuras, documents da votaziuns, e.u.v. dattan perditga dal grond svilup dal rg.

Dapi il 1983 porschan la Lia Rumantscha, il Radio e Televisiun Rumantscha, las universitads da Turitg, Friburg e Genevra sco er outras instituziuns ed organisaziuns curs da rg. Per quests curs stat oz a disposiziun in vast material d'instrucziun (er per ina scolaziun autodidacta). En vista ad in'introducziun dal rg en scola vegn er il chantun Grischun ad offrir ils proxims onns curs da rg a la magistraglia rumantscha. Il rg ha sviluppà en il fratemp ina ferma autodinamica e conquistà er ils champs da la litteratura, da la musica e dal teater. Diversas auturas ed auturs integreschan la lingua unifitgada en lur obras e publitgeschan er cudeschs en rg. Er ils «Dis da litteratura» a Domat integreschan consequentamain e tematiseschan adina puspè il rg (p.ex. il 1990: «rg sco lingua litterara»), ed er l'organ da l'Uniu per la Litteratura Rumantscha, la «Litteratura», conceda in grond spazi al rg. Sin il champ da la musica sa reuneschan adina puspè artistas ed artists da tut las valladas rumantschas per realisar projects en rg. Menziun speziala meritan il project musical rumantsch per l'Expo 2002, preschentà sut il titel «Prisas-Reprisas-Surprisas, the famous rumantsch all star cover revue», ed il portatun «Lain fabular» cun songs dals Beatles en rg, planisà per la fin dal 2004. Era duas operas («Il cerchel magic»/1986, «Tredeschin»/2004)

e dus tocs da teater («La mort stancla»/1995, «A. è in'otra»/2002) èn vegnids represchentads en rg. Dapi insaquants onns dovran er ils meds da massa stampadas ed electronicas pli frequentamain il rg. La gasetta rumantscha dal di («La Quotidiana») dovra il rg parzialmain sin l'emprima e consequentmain a sin la davosa pagina sco era a l'intern per las infurmaziuns surregiunalas. Er la revista da giuvenils «Punts» fa savens adiever dal rg. Las medias electronicas dovran medemamain il rg, surtut per lur publicaziuns e parzialmain per emissiuns prelegidas da caracter surregional (www.rtr.ch). In pau pli difficil èsi da persvader la populaziun en las valladas rumantschas da l'util d'ina lingua unifitgada surregionala. Er sche l'acceptanza per il rg para da crescer, existan tuttina anc resalvas e temas envers il rg. Las dicussiuns e cuntraversas animadas han culminà il 1991 en ina petiziun al Cussegl federal cunter l'adiever dal rg en publicaziuns uffizialas da la Confederaziun. Questa petiziun ha dentant er mobilisà ils aderents dal rg: ins ha publitgà in manifest, auturas ed auturs, studentas e students, artistas ed artists han reagi cun diversas accziuns e publicaziuns e schizunt da las valladas rumantschas han ins pudì udir vuschs che pretendevan da continuar cun il project rg. Il 1991 è vegnida fundada l'«Unìun Rumantsch Grischun» (URG) che s'engascha per la derasaziun da la lingua unifitgada ed edescha regularmain publicaziuns en rg (cudeschs da maletgs, litteratura, e.u.v.). Actualmain vegn discutada la dumonda, schebain ins duess anc mantegnair en vita quest'uniun che ha pers commembers en ils davos dus onns.

Per eruir l'acceptanza dal rg en la populaziun rumantscha ha il Chantun laschè realisà ina retschertga d'opiniun sin basa scientifica. Il 1994 ha la Regenza grischuna engaschè ina cumissiun d'elavurar la basa per ina tal'enquista e d'examinar alternativas pussaivlas al rg. Ella ha alura incarità l'institut Cultur prospectiv da Turitg da realisar la retschertga d'opiniun. 115 personas da lingua rumantscha en la vegliadetgna da 18 fin 80 onns, domiciliadas en il Grischun, èn vegnidas resguardadas tenor il princip da casualità.

«Simsalabim»: il Radio Rumantsch ha lantschè il 2003 in emprim disc compact cun paraulas en rumantsch grischun.

Il rg garantescha a la lingua rumantscha in preschientscha generala en las differentas domenas da la vita da mintgadi. Il rumantsch survegn qua tras in utilitat pratica.

Ils resultats ils pli impurtants dal rapport final èn il suandants:

1. Ina clera maioritad beneventescha ina lingua da scrittira cumainvla.
2. Il rg na chatta betg ina maioritad absoluta, el vegn dentant preferì cleramain a tut las variantas pussaivlas.
3. Il rg duai vegnir duvrà sco lingua complementara als idioms e – cuntrari p.ex. al tudestg da scrittira – sulettamain sco lingua da scrittira.

La gruppa da lavur engaschada da la Regenza ha survegnì alura l'incumbensa da valitar ils resultats da l'enquista e d'elavurar in concept cun mesiras concretas. A l'entschatta da fanadur 1996 ha la gruppa da lavur suttamess a la Regenza in rapport cun las recomandaziuns essenzialas per l'applicaziun dal rumantsch grischun en ils differents secturs chantunals (administraziun e scola) e sco lingua uffiziala da la Confederaziun.

A basa da las recomandaziuns da la gruppa da lavur ha la Regenza grischuna decidì ils 2-7-1996 da dar al rg il status da lingua uffiziala dal Chantun, da rediger il Cudesch da dretg mo pli en rg e da permetter emprovas da scola en rg (p.ex. en vischnancas al cunfin linguistic) che pon dar scleriment davart l'ulteriur proceder.

Ils 21-8-1996 ha il Departament d'educaziun, cultura e protecziun da l'ambient decidì che las dumondas areguard «rumantsch grischun en scola» duain vegnir elavuradas en il rom d'in project da pliras fasas. Ils 5-12-1997 ha la Regenza engaschè ina gruppa da concept (concept Haltiner) ch'ha preschentà a la fin da zercladur 1999 propostas concretas. Tenor quellas dueva il rg vegnir introducì a moda discreta, surtut en la scola primara, nua ch'ìls idioms sajan la basa linguistica e nua ch'ìl rg possa tut il pli vegnir intermedià en maniera passiva. En las scolas medias e professiunalas duai il rg survegnir ina muntada pli gronda.

Ils 28-4-1998 han proponì il cussegl scola e la suprastanza communal da Vaz (vischnanca rumantscha cun scola primara tudestga) al Departament d'educaziun, cultura e protecziun da l'ambient in'emprova da scola cun rg sco segunda lingua en las classas primaras ed en la scolina. Ils 10-7-1998 ha la Regenza acceptà questa emprova da scola. Il matg 1999 ha ella pussibilità a tut las scolas cun scola fundamentala tudestga d'introducir il rg sco segunda lingua en la scola primara.

Suenter la midada dal millenni èn alura sa precipitads ils eveniments:

- Il schaner 2001 ha laschè stampar la Regenza ils novs attestats per las scolas rumantschas en rg.
- Ils 10-6-2001 ha acceptà il pievel grischun ina revisiun da l'art. 23 da la Lescha davart l'adiever dals dretgs politics. Cun quai succeda l'entira correspundenza uffiziala tranter il Chantun e la Rumantschia en l'avegnir en rg. La populaziun rumantscha po dentant sa drizzar vinavant en ses idiom al Chantun, ed era las vischnancas na ston betg remplazzar ils idioms tras il rg.
- L'october 2002 ha decidì la radunanza da delegadas e delegads da la LR d'intensifitgar la promozion e la derasaziun dal rg sco lingua da scrittira surregionala e d'introducir quella a media e lunga vista en las scolas rumantschas.
- La stad 2003 ha decidì il Cussegl grond dal chantun Grischun en il rom d'in pachet da spargn d'edir meds d'instrucziun rumantschs be pli en rg a partir dal 2005 (cf. www.gr.ch). La Regenza ha incumbensà il Departament d'educaziun, cultura e protecziun da l'ambient d'instradar ils pass correspundents. Questa decisiun ha provocà protestas vehementas da vart da la magistraglia e da la politica e cultura regiunala (cussegls communal, cussegls da scola, deputads al Cussegl grond, unions da lingua e da cultura, corporaziuns regiunalas). Differentas intervenziuns pretendan da la Regenza gri-

- schuna in cler concept per l'introducziun dal rg en scola. Ils 22-11-2003 ha engaschè la Regenza ina grupp da lavur d'elavurar in tal concept per l'introducziun successiva dal rg en scola. Ils idioms duain vinavant giugar ina rolla impurtanta: sco linguas da litteratura, sco linguas da la cultura tradiziunala, sco linguas discurridas e sco linguas per l'identificaziun regionala. L'urari da la Regenza sa preschenta sco suonda: emprimas lavurs da planisaziun il 2004, concept da detagl, furmaziun dal cader e da la magistraglia il 2005, introducziun dal rg en las emprimas classas primaras en regiuns da pionier il 2007, cumenzament da l'alfabetisaziun en rg en tut las emprimas classas il 2010.
- Il mars 2004 ha alura er la PCD giuvna Surselva cumbatti l'introducziun dal rg en scola: en ina petiziun pretenda ella che las vischnancas grischunas cun scola fundamentala rumantscha duain pudair decider en ina votaziun consultativa, schebain il rg duess daventar la lingua da scola fin il pli tard l'onn 2010. Plicas vischnancas sco Sumvitg (cunter) e Luven (per) en Surselva e La Punt-Chamuesch (cunter) en l'Engiadina han gia fatg diever da quella pussaivladad. Tenor il dretg federal n'han dentant talas votaziuns consultativas nagina valur legala. Diversas vischnancas han er premdi l'ocasiun da determinar uffizialmain l'adiever da l'idiom regiunal en scola. En l'Engiadin'Ota, per exempel, han Segl e Samedan modifitgà en ina votaziun communal lur constituiun che fixescha uss expressivamain il puter ed il tudestg sco linguas d'instrucziun en las scolas communalas.
 - Tenor ina petiziun ch'è vegnida sutscritta il zercladur 2004 da bunamain tut las vischnancas da l'Engiadina sco er da Valchava en Val Müstair e da l'«Uniu dals Grischs» duai la Regenza tschertgar soluziuns flexiblas che resguardan las situaziuns differentas dal rumantsch e che garanteschan che l'introducziun dal rg en scola na periclitgeschia betg il rumantsch.
 - Il zercladur 2004 è er la Lia Rumantscha s'exprimida publicamain davart il tema rg en scola. Ella pretenda d'introducir il rg en scola «uschè svelto sco pussaivel, ma bain preparà»; ella pretenda dentant a medem temp er dal Chantun professionalitad e sensibilitad en la fasa da concept e l'integraziun da tut las gruppas d'interess, sco la magistraglia, las autoritads da scola, ils geniturs e las uniuns da lingua e cultura, en las decisiuns finalas. Ins stoppia ultra da quai dar al project il temp necessari per far ils pass da standardisaziun necessaris en vista ad in'introducziun dal rg en scola, da famigliarisar la populaziun cun il rg, d'elavurar buns meds d'instrucziun e da scolar las magistras ed ils magisters en rg. Projects da pilot regiunals e communalas, accompagnads professunalmain ed validads a moda scientifica, duain preceder l'introducziun integrala definitiva dal rg en las scolas primaras. La rolla dals idioms e dal rg duai vegnir determinada cleramain. En pli duain las differenzas sociolinguisticas en las regiuns vegnir respectadas.
 - Ils 14-6-2004 èn s'exprimidats 180 personalitads rumantschas da la scienza, da la cultura e da la furmaziun en ina brev averta a la Regenza grischuna cunter in'introducziun integrala dal rg en scola a partir dal 2010 (cf. «Südstschweiz» dals 12-6-2004; «La Quotidiana» dals 15-6-2004). Ils auturs da la brev pretendan da la Regenza da desister d'ina introducziun activa dal rg sco lingua da scola. Ina tala politica da linguas saja faussa e donnegeschia tant als idioms sco er al rg.
 - En ina seduta dals 20-6-2004 ha er la grupp rumantscha dal Cussegl grond dal chantun Grischun (var 40 commembers) sustegnì ina soluziun pragmatica per la dumonda rg en scola en il senn da la posiziun da la LR. La primavaira 2003 aveva envidà la Lia Rumantscha las autoritads da scola da la Val Müstair sco er da Domat e da Trin (Sutselva) d'annunziar al Departament d'educaziun, cultura e protecziun da l'ambient lur interess per in'emprova da scola cun rg. La «Corporaziun regionala Val Müstair» (magistraglia, cussegl scola e presidents da vischnanca da la Val Müstair) ha dumandà ils 8-10-2003 la permissiun per ina tala emprova ed incumbensà la LR d'elavurar in concept. En con-

sequenza da la resistenza massiva da vart da la magistraglia e da la politica regionala ha il Departament d'educaziun dumandà ils 12-12-2003 ils represchentants da la Val Müstair da spetgar cun l'introducziun dal rg en lur scolas fin che la fasa da planisaziun e da preparaziun è terminada (2007). Già l'october 2002 ha la vischnanca da Ziràn (Val Schons) approvà l'introducziun dal rg al stgalim superiur da la scola populara, e quai sco emprima vischnanca rumantscha

Il rumantsch grischun en il context europeic

La standardisaziun da linguas è dapi in pèr decennis in rom impurtant da la linguistica, entant che la normalisaziun da la situaziun linguistica e l'adiever d'ina lingua èn temas decisivs da la sociolinguistica. Suenter esser stada focusada ditg sin ils pajais en svilup, sa concentrescha la perscrutaziun dals process da standardisaziun e da normalisaziun adina dapli er sin l'Europa.

La LR ha basà sia planisaziun da lingua da bell'entschatta sin las metodos ed ils process cumprovads da la planisaziun linguistica moderna. Ella participescha regularmain a colloquis ed a congress internaziunals che tematiseschan la standardisaziun linguistica (p.ex. il 2002 ad Urtjèi/Dolomitas, organisà da l'Istitut Cultural Ladin/SPELL) u organisescha senza tals inscuters (p.ex. il 1991 a Cuira/Parpan en collavuraziun cun la cumissiun naziunala da l'UNESCO, vesair Lüdi 1994; il 1998 a Cuira en collavuraziun cun l'Uniun svizra per linguistica applitgada/USLA, vesair Dazzi/Mondada 1999). Quest barat d'experientschas è impurtant. El mussa ch'il rumantsch n'è insumma betg sulet, sch'i va per dumondas da standardisaziun e porta a las minoritads linguisticas novas enconuschientschas nizzaiavas gist en la derasaziun d'ina lingua da scrittira surregionala.

Litt: Darms, G., Sprachnormierung und Standardsprache, in: Holtus, G. et al., LRL, 3 (1989), 827–53; Darms, G./Dazzi, A.-A. et al.: Pledari Grond, Cuira 1993; Dazzi, A.-A./Gross, M./Mondada, L. (Hrsg.), Minderheitensprachen im Kontext, Bd. 1, 69/1, 1999; Decurtins, A., Die Bestrebungen zur schriftsprachlichen Vereinheitlichung der bündnerromanischen Idiome, in: Romanica Raetica 8 (1993), 341–63; Gloor, H. et al., Fünf Idiome – eine Schriftsprache? Die Frage einer gemeinsamen Schriftsprache im Urteil der romanischen Bevölkerung, 1996; Iliescu, M./Plangg, G.A./Videsott, P. (Hrsg.), Die vielfältige Romania, Gs. für Heinrich Schmid (1921–1999), 2001; Lüdi, G. (Hrsg.), Sprachstandardisierung, 12. Kolloquium der SAGW, 1994; Schmid, H., Richtlinien für die Gestaltung einer gesamtbündnerromanischen Schriftsprache RG, 1982; Schmid, H., Eine einheitliche Schriftsprache: Luxus oder Notwendigkeit?, 1982; Solèr, C., Minderheitssprachen und ihre Verschriftlichung – Das Rätoromanische, in: BJB 2004.

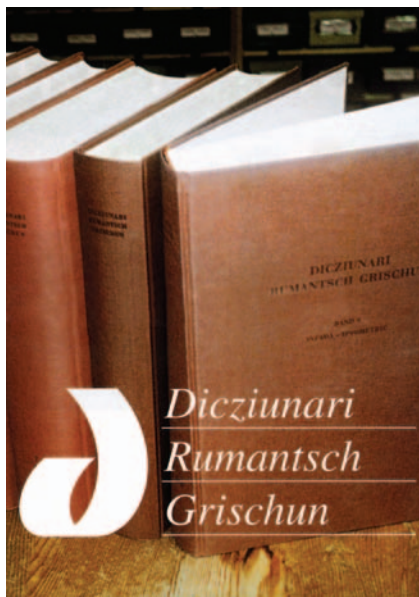
Il Dicziunari Rumantsch Grischun – il tesaurus da la lingua rumantscha

Cun la fundaziun dal Dicziunari Rumantsch Grischun l'onn 1904 han la Societad Retorumantscha a Cuira e l'indogermanist Robert von Planta realisà in intent cuminaivel: inventarisar, preschentar ed explitgar l'entir stgazi da plects da tut ils dialects da la lingua perilitada.

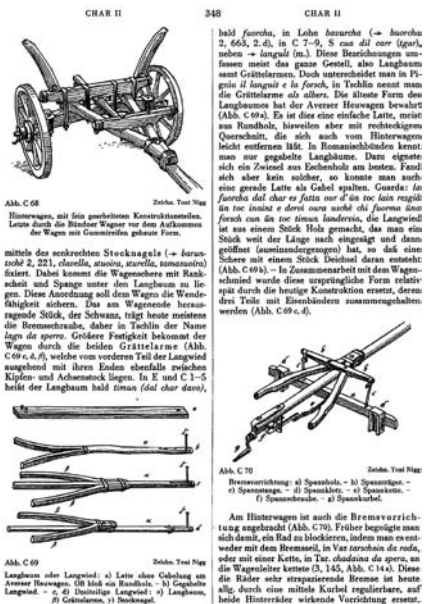
Il stgazi da plects e l'inventari dals suns d'ina part represchentativa da las 130 vischnancas rumantschas da quel temp vegnan cataloghisads sistematicamain cun l'agid da correspondents e questiunaris. Ils emprims redactors, Florian Melcher e Chasper Pult, cuntinueschan a rimnar ed ordinar las datas. Ultra da quai cumenzan els ad excerptar material da tut ils genres litterars stampads e nunstampads (a partir dal 1560).

Il 1939 cumpara l'emprim fascichel dal DRG, Andrea Schorta daventa schefredactor. Ils effects dal DRG sin la vitalitad da la lingua e la conscienza dals Rumantschs daventan evidents. Il moviment linguistic profitescha pli e pli da l'Institut dal DRG sco servetsch da documentaziun e d'infurmaziun per lavurs da promoziun da la lingua: realisaziun da dicziunaris regionalis e grammaticas, creaziun da neologissem, e.u.v.

Il DRG sco dicziunari nazional vegn finanzià dal 1975 fin il 1995 principalmain dal FN (Fond nazional svizzer), a partir dal 1996 da la ASSU (Academia svizra da las ciencias umanas). Ina Cumissiun filologica garantescha la cussegliaziun scientifica dal stab da redacziun. Quel consista, suenter la partenza

Il «Dicziunari Rumantsch Grischun»: la pli impurtanta ovra da basa linguistica che inventarisescha, explitgescha e preschenta ils differents dialects ed idioms rumantschs tenor criteris fonetics, semantics, objectivs, etnologics, sociologics ed etimologics.

da Hans Stricker ed il pensiunament dad Alexi Decurtins (1948/56–75 redactor, 1957–88 schefredactor) da Felix Giger (1988–2003 schefredactor, alura puspè redactor), Carli Tomaschett (schefredactor dapi il 1-1-2004), Claudio Vincenz (redactor fin 2004), Marga Annatina Secchi, Kuno Widmer (redactors), Juliana Tschuor, Anna-Maria Genelin (documentalistas), Alexa Pelican-Arquisch e Bida Sac-Arquisch (secretarias). L'extensiun dal stab da personal pussibilitescha ina publicaziun pli svelta e contribuescha qua tras al mantegniment da la lingua.

Il pled sco part da la construcziun en la lingua discurrida e scritta, sia muntada ed applicaziun, sia furmaziun, sias derivaziuns e cumposiziuns: quai è il coc dals artitgels dal «Dicziunari» che cuntengan er modas da dir, proverbis, ligns, vers, e.u.v. Sco monografias per propi sclereschan ils artitgels pli lungs dal DRG la relaziun specifica tranter il pled e la chaussa.

Ils artitgels cumpilads en il DRG descriptiv vegnan introducids d'ina part fonetica cun la pronunzia exacta e concludids da l'indicaziun u eventualmain da la discussiun da l'etimologia (origin dal pled). Il DRG è concepì a basa semasiologica, el parta pia dal pled e betg da la chaussa. Ils artitgels surveisavels èn ordinads a moda alfabetica, ils citads rumantschs ed il text accumpagnant è translata en tudestg. Il DRG enciclopedic sa basa sin l'adiever da la lingua en il mintgadi, sin funtaunas scrittass veglias e novas. El munta in inventari cumplet da la lingua e cultura rumantscha alpina. La vita tradiunala ed il mintgadi puril cumparan en il spievel da l'expressiun linguistica.

Il DRG vegn duvrà da scienziads da las pli diversas spartas: dal romanist ed dal dialectolog sco er da l'istoricher da la cultura. Ma er l'istorgia generala sco er l'istorgia da l'economia, dal dretg e da la medischna pon sa servir da las ritgas funtaunas dal DRG.

Stadi atun 2004: A-MACUBA, quai èn 150 fascichels u 10 toms e 5 fascichels dubels cun total passa 8500 paginas A4 a duas colonnas cun bleras chartas, dissegns e fortografias.

Stampa: Südostschweiz Print AG, Cuira

Biro da redacziun: Ringstrasse 34, CH-7000 Cuira, tel. 081 284 66 42, fax 081 284 02 04, www.drg.ch

O: Dicziunari Rumantsch Grischun, edi da la Societad Retorumantscha cun sustegna da la Confederaziun, dal chantun Grischun e da la Lia Rumantscha, inizià da Robert von Planta e Florian Melcher, ts. 1–10 (bustabs A–M); vegn cuntinua, Cuira 1939–2004.

Litt.: Camartin, I., Vom Nutzen einer Sprach-Enzyklopädie, en: ders., Nichts als Worte. Ein Plädoyer für Kleinsprachen, Artemis Verlag Zürich und München, 1985, 130–39.

Enstagl d'in epilog

Ils 16 da november 1923 è cumpari per l'emprima giada en il «Fögl d'Engiadina» ina da las poesias rumantschas las pli enconuschentas e simbolicas, scritta dal poet engiadinais Peider Lansel: **Tamangur**

Tamangur

Aintasom S-charl (ingio sun rafüdats
tuots oters gods), sün spuonda vers daman,
schi varsaquants veidrischems dschembers stan
da vegldüm e strasoras s-charplinats.
Tröp sco l'ingual nu's chatta plü ninglur,
ultim avanz d'ün god dir: «Tamangur».

Da plü bodun quel sgüra cuvernet
costas e spis cha bluots uossa vezzain;
millieras d'ans passettan, e scumbain
ch'ardenn sajettas e cha naiv terret,
ha tantüna la vita gnü vendschur
e verdagià trasoura Tamangur.

Mo cur umbras l'uman gnit be sdrüand,
sainza ningün pissier sün il davo,
schi lavinas e boudas s'fettan pro.
L'ajer dvantet vieplü crúj, fintant
nu madürenn plü'ls bös-chs las puschas lur,
e daspö quai al main get Tamangur.

As dostand fin l'ultim, indavoman,
ils dschember, ün ad ün, sco schlass sudats
chi sül champ da battaglia sun crodats,
per terra vi schmarscheschan plan a plan –
E scha l'agüd nu vain bainbod – Dalur! –
svanirà fin il nom da Tamangur.

Al veider god, chi pac a pac gnit sdrüt,
sumaglia zuond eir nos linguach prüvè,
chi dal vast territori d'üna jà,
in uschè strets cunfins uoss'es ardüt.
Scha'ls Rumantschs nu fan tuots il dovair lur,
giarj'a man cun els sco Tamangur.

Co invlidessans ch'el da seculs nan
savet noss vegls da redscher e guidar?
ierta ch'adüna tgnettan adachar,
varguogna bain, sch'la dessans our da man.
Tgnain vi dal nos, sco'ls oter vi dal lur,
e'ns agordain la fin da Tamangur.

Be nö dar loc! – Ningün nu pudrà tour
a la schlatta rumantscha 'l dret plü ferm,
chi'd es quel: da mantgnair dadaint seis term,
uoss'ed adüna, seis linguach dal cour –
Rumantschs, dat pro! – Spendrai tras voss'amur
nos linguach da la mort da Tamangur.

(Publ. en: «Il vegl chalamêr», 1929, «Ouvras da P.L.»,
chüradas dad Andri Peer, 1, 1966, 77–78.)

La poesia n'ha fin oz betg pers sia forza simbolica. Ella vegn er adina citada per render attent ils Rumantschs a lur cultura periclitada. Ma la fin finala ston ils Rumantschs surpigliar sezs la responsabladad: sch'els na fan betg tut lur duairs ed han quità da lur lingua, vegnan els a subir la medema sort sco il gaud da Tamangur. «Be nö dar loc!... – Spendrai tras voss'amur nos linguach da la mort da Tamangur» – Ceder u capitular, mai pli mai! Il dretg d'existenza n'ans po prender nagin, e l'amur vegn a spendrar la lingua da la mort da Tamangur.

Enstagl d'in epilog

En las valladas renanas ha il «Tamagur» da Linsel in pendant en la poesia «Stai si defenda» (1887) dal poet sursilvan Giachen Hasper Muoth (1844 – 1906). La poesia da Muoth ha la medema simbolica sco quella da Linsel ed è sco quella in appel fervent al pievel rumantsch da defender sia lingua e cultura (vesair G. Deplazes, Die Rätoromanen, 1991, 123 – 26):

Al pievel romontsch

Stai si, defenda,
Romontsch, tiu vegl lungatg,
Risguard pretenda
per tiu patratg!
Dedesta tut cun tun sonor
Dil frontsch romontsch cantau da cor!
Quel tuna ferm e suna clar
E cuora senza balbegiar,
Gie, cuora senza balbegiar,
Essend artaus dal best matern schi car.

Stai si, sedosta,
Romontsch, pil plaid grischun,
Lai buc a posta
Satrar tiu dun!
Tiu cor, tiu spèrt ein umbrivai
Dal vierv romontsch e vegnan mai
A concepir in auter senn,
A parturir in niev talent,
Gie mai midar il scaffiment:
Romontsch ei tia sort, tiu trument.

Stai si e mira,
Romontsch, tgei avantatg,
Midond natira,
Tes frars han fatg!
Il vierv matern vegn emblidaus,
Il plaid tudestg ei scumbigliaus;

Biars plaidan mender ch'ils affons,
Schizun Tudestgs da treitschien onns.
Gier, tudestgai da treitschien onns
Han aunc adina plaids romontschs danvonz.

Stai si e senta,
Romontsch, el cor sincer
La vana stenta,
Va buc en err!
Ils schiembers creschan spels glatschers
E seccan vi, plantai els ers.
Ed il romontsch, lungatg alpin,
Naschius el clar dil matutin,
Carschius el clar dil matutin,
Ruina tiu talent cun sia fin.

Stai si, Giadina,
Stai si, ti Sut- e Sursilvan,
Tetgn car adina
Tiu plaid roman!
La mumma plonscha, audas ti?
Vilenta quella buca pli!
Mo fai siu plaid sincer udir,
Che cuschentava tiu bargir,
Quei plaid migeivel clar sentir,
Che vos dus cors e spèrts san entelgir.

(La Poesia de G. C. Muoth, edizun festiva, 1945)

Entant che l'emprima strofa è in appel als Rumantschs da defender la lingua e l'ierta culturala, pretenda la segunda anc pli energicamain da sa dustar per il pled rumantsch e da betg laschar sartar ses dun. Il cor e la raschun èn animads dal sun rumantsch e na vegnan mai a pudair schendrar autras valurs culturalas. La terza strofa fa attent a quels ch'han gia midà la lingua e pers qua tras lur vaira natira, lur identitad. Il resultat è ina maschaida da linguas, udibla anc suenten plirs tschientaners. L'ultima strofa appellescha a tut ils Rumantschs d'amar lur lingua, da restar fidaivels al vierv matern che collia il cor e la raschun.

En ils onns 1990 ha il primchantadur da la gruppa da rock sursilvana «Passiunai», Pascal Gamboni, scrit ina chanzun cun il titel «unics». Questa chanzun mussa ord ina optica giuvenila ed in pau ironica tge ch'i vul dir esser ina Rumantscha u in Rumantsch.

unics

astg'ju di da té danunder tg'ju sun
da quei liug tg'ju sun ê nu'ca tg'ju stun
nu'ch'ins so aun beiber o d'il flum
nu'ch'ins so tut sur da tschel ê tschella

nies lungatg son mo paucs
nies lungatg réisdan mo paucs
nies lungatg son mo paucs
nies lungatg réisdan mo paucs
nus essan unics, unic, unics
nus essan unics, unics, unics

antorn antorn sei tut mo cuélms
forza îls plé bials sên quei bi mund
fatg termagls va'ju s'îl prau
ê las vaccas va'ju pertgirau
ref.: nies lungatg son mo paucs...
nus essan unics...

la stad mein nus a viagè
ê gl'atun sittein nus sên las tscharvas
gl'unviern seruschnein nus giu d'îl cuélm
permavera encurin nus da marida
ref. nies lungatg son mo paucs...
nus essan unics...

(Pascal Gamboni, «Passiunai»)

unics (rumantsch grischun)

ast jau dir a tai danunder ch'jau sun
da qual lieu ch'jau sun e nua ch'jau stun
nua ch'ins po anc baiver or dal flum
nua ch'ins sa tut sur da tschel e tschella

noss linguatg san mo paucs
noss linguatg discurran mo paucs
noss linguatg san mo paucs
noss linguatg discurran mo paucs
nus essan unics, unics, unics
nus essan unics, unics, unics

enturn enturn èsi tut mo culms
forsa ils pli bels sin quest bel mund
fatg tarmagls hai jau sin il prà
e las vatgas hai jau pertgirà
ref.: noss linguatg san mo paucs...
nus essan unics...

la stad giain nus a viagiar
e l'atun sajettain nus sin ils tschiervs
l'enviern ans ruschnain nus giu dal culm
la primavaira tschertgain nus da maridar
ref.: noss linguatg san mo paucs...
nus essan unics...

(Transl.: Lia Rumantscha, 2004)

- www.admin.ch
www.afk.gr.ch
www.drg.ch
www.ethnologue.com
www.e-lir.ch
- www.forum-helveticum.ch
www.frr.ch
www.giuru.ch
www.gr.ch
www.graubuenden.ch
www.imkchur.ch
www.kbchur.gr.ch
www.kulturforschung.ch
www.kultur-schweiz.admin.ch
- www.laquotidiana.ch
www.liarumantscha.ch
www.movie-encarden.ch
- www.mypledari.ch
www.pgi.ch
www.pfh-gr.ch
www.punts.ch
www.punts-info.ch
www.prohelvetia.ch
www.proraetia.ch
www.quartalingua.ch
www.roma.unibe.ch
www.rumantsch.ch
- www.rumantsch.ch/didacta/cgl
www.rtr.ch
www.sagw.ch
www.sal.ch
www.sn1.admin.ch
www.sling-online.ch
www.tlfq.ulaval.ca/axl
www.udg.ch
www.unige.ch/lettres
www.unifr.ch
www.unizh.ch/rose
www.usrum.ch
www.walserverein-gr.ch
- Uffizis ed autoritads da la Confederaziun svizra
Chantun Grischun/Uffizi da cultura
Dicziunari Rumantsch Grischun
Linguas dal mund/Languages of the world
Lexicon istoric retic (ediziun en dus toms dal «Lexicon istoric svizzer», cun resguard spezial dal territori retic-grischun)
Forum Helveticum
Fundaziun Retoromana
Giuventetgna Rumantscha
Chantun Grischun
Graubünden Ferien
Institut per medias e comunicaziun, Cuir
Biblioteca chantunala, Cuir
Societad per la perscrutaziun da la cultura grischua
Uffizi federal da cultura/Politica linguistica/
Rapport da la Svizra per la realisaziun da la Charta da las linguas
La Quotidiana
Lia Rumantscha
Movie Encarden – film en moviment (uniun giuvenila da films, fundada il 1998 cun agid da la Pro Helvetia)
Vocabulari anglais-rumantsch (tut ils idioms e rumantsch grischun)
Pro Grigioni Italiano
Scol'auta professiunala da pedagogia dal Grischun
Punts (magazin per giuvenils)
Infurmaziun davart la revista per giuvenils «Punts»
Pro Helvetia
Pro Raetia
Quarta Lingua
Institut da romanistica, Universitad da Berna
Portal rumantsch principal cun links a differents uniuns, scolas, meds da massa e.u.v. che promovan e sustegnan il rumantsch sco er a paginas d'internet rumantschas u a paginas d'internet che cuntengnan infurmaziun sur dal rumantsch.
Center Didactic Online
Radio e Televisiun Rumantscha
Academia Svizra da las scienzas umanas e socialas
Scola per Linguistica Applitgada, Turitg e Cuir
Archiv svizzer da litteratura a Berna
Servetsch regional da lingua e translaziun
Las grondas famiglias linguisticas dal mund, Québec
Uniun dals Grischs
Universitad da Genevra
Universitad da Friburg
Seminari rumantsch, Universitad da Turitg
Uniun per la Litteratura Rumantscha
Uniun dals Gualsers en il Grischun

Pagina d'internet da la Charta europeica da las linguas regionalas u minoritaras:

<http://conventions.coe.int/Treaty/ger/Treaties/Html/148.htm>

Questa brochura è vegnida realisada cun il sustegn finanziel

- da la Banca Chantunala Grischuna
- da la Promoziun da la cultura, Chantun Grischun
- da la Pro Helvetia
- da la Pro Patria
- da Radio e Televisiun Rumantscha
- da la Société de la Loterie de la Suisse Romande
- da la Südostschweiz Print AG
- da la Fundaziun per la cultura UBS

La Lia Rumantscha engrazia a tuttas instituziuns ed organisaziuns per il sustegn finanziel ed a tut quels ch'han sustegnì la vendita.